

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

СПОМИНИ Й ПЕРЕЖИВАННЯ

„НАЦІЯ В ПОХОДІ“

1940

П Р А Г А

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

Карпатська Україна

Спомини й переживання

„НАЦІЯ В ПОХОДІ“

1939

П Р А Г А

ВСТУПНЕ СЛОВО.

В часі писання цих споминів і переживань я часто вагався, чи маю писати про якусь подію, чи може замовчати.

Я рішився таки написати. Поперше тому, що вважаю, що ми, українці, вже доросли до того, щоб по-мужеськи говорити собі правду і вміти її знести, подруге — думав я собі — мусить хтось бути, що візьме на себе всю ненависть і весь гнів ображених величин і скаже правду, щоб у майбутності ми не повторювалися й не робили тих самих хиб.

Нової трагедії українського народу не бажаю, тому й видаю ці спомини й переживання.

Подаю те, що сам бачив, пережив. Вістки, що їх я тільки чув, старався я точно перевірити. Місяцями подаю свої спостереження й роздумування, як я це бачив, розумів, стараючися зв'язати в цілість часом на око відірвані, незрозумілі факти. При тому вистерігався я так званої скандалістики, зате старався я схарактеризувати людей і події та речі правдивим іменем. Я завжди уважав, що роблені хиби й прогріхи — це наші спільні українські хиби й прогріхи, а коли про них пишу, то не для того, щоб їх висмівати, але щоб описати, сконстатувати грізний стан, аби в майбутності ми вистерігалися уже цих хиб та хворіб, що їм на ім'я автохтонство, пайдокрація, протекція, брехня, отаманія, жадоба слави й майна.

На хибях вчимося правди — це ідея, задля якої я півроку пересидів при столі, збираючи факти, перевіряючи їх та списуючи.

Щоб ці мої спомини й переживання хоча трохи причинилися до прочищення атмосфери, до відділення чесного від нечесного, дурного й зарозумілого від розумного й скромного, брехні від правди.

І що найважливіше, щоб ці мої спомини й переживання причинилися хоча трохи до скріплення нашого власного Я й до скріплення віри в наші сили, в сили нашого морального, розумного, чесного Я!

Рівночасно складаю подяку редакції „Нація в поході“ за видрукування цих споминів, не вважаючи на те, що я не є членом Гетьманської організації.

Автор.

1. Карпатська Україна?

При кінці вересня 1938 року була чехословацька армія зобілізована. Вулицями Ужгороду походувало військо, на площах воно таборувало. Шкільні будинки заняті військом, дітям радість, що немає науки в школі; старшим журба та гризота, Ужгород близько малярської границі, чи втримається при Чехословацькій республіці, загалом, що з тією республікою?.. Німеччина заняла на весну цього року Австрію, кліщами зловила вже республіку; від півдня Мадярщина, від півночі Польща. (Це все думаєш собі тільки, або перед найближчими знайомими...)

Одного дня в тому часі стрів я на вулиці знайомого українського письменника Уласа, він потягнув мене за рукав на відлюдну вулицю і став шепотіти. Приїхав із Праги, Чехословацьку республіку розбиває Німеччина, з української землі від Попраду по Тису на південь від Карпат утворить Німеччина самостійну українську державу. Я маю йти до передових людей в Ужгороді й переговорити з ними, щоб вони виступили з такою ідеєю й домагалися збудування Карпатської України. Це домагання Німеччина сповнить.

Мені пригадався 1918 рік, коли то мені привезли зо Львова наказ Вітовського, щоб у Дрогобичі переняти владу. Тоді я без вагання виконав наказ. Сьогодні спитав я Уласа:

— Від кого приходите?

— Не ваше діло. Німеччина буде самостійну Карпатську Україну, а ваше діло поаїтувати, щоб це домагання вийшло від населення.

Між мною й Уласом зачався словесний герць. Я хотів знати, від кого він приходить, а він заслонювався тайною; що ж до самої справи, то між нами були теж різниці поглядів, яких тут, на вулиці, ми не могли вирівняти. Він мало знав країну й її мешканців, я жив тут майже двадцять літ. Країна гірська, бідна, примирала голодом, її інтелігенція — перше українське покоління. Ця інтелігенція — старше її покоління — була вихована ще в малярських школах у малярському дусі; по 1919 році ця інтелігенція зачала себе називати руською, русскою, русинами, карпаторосами і ще не була національно освідомлена. Передові люди вже називали себе українцями. Молодше покоління вже було національно свідоме, але без життєвого досвіду в національній праці. За дев'ятнадцять літ у демократичній Чехосло-

вацькій республіці українська інтелігенція ще не перейшла доброї школи, щоб вивчитися сама собою управляти. Досі, до 1938 року, вона не жила самостійним, ні від кого незалежним політичним життям, не вмiла ще вона утримати в своїх руках ні одного економічного товариства, а все, що творила, що мала в своїх руках — кінчалося повним банкрутством. Підкарпатський банк... і Просвіта... і Унію... і Акорд... і Геліос... і все, і все. Держава — це ж господарювання країною, а як могла ця інтелігенція добре господарити цілою країною, коли вона не вмiла добре господарити хочби одним малим товариством?

В деяких із цих збанкрутованих товариствах я був членом. Вони не мусіли бути збанкрутовані. Проти нездалої господарки я боровся, виголошував філіпіки, осміщував себе в очах місцевих, виступав із товариств, щоб не бути на їх похороні. Я переживав ці історії, не спав ночами і в моїй душі вкорінилося глибоке переконання, що ці люди ще не здібні самі вести економічне, чи навіть культурно-освітнє товариство.

А — де — тут — держава?!

Але Улас мені не вірив. Він перебив мені:

— Звідси піде відбудова цілої Української Держави. Занявши цю землю, йдемо походом далі!

— Карпатська Україна може бути завершенням будови Української Держави, не її початком.

— За нею стоїть Німеччина й це буде початком!

— Самостійна Карпатська Україна буде абсурдом, але коли за цим абсурдом стоїть сильна держава, то й абсурд може втриматися при житті. І гібральтарські скелі — абсурд, але їх полага робить абсурд важною стратегічною точкою. А крім усього боюся, що тутешня інтелігенція не буде здібна збудувати державу й під чужим диктатом. Бий мене, Уласе, стріляй до мене з револьвера, а я таки боюся.

— Молодь!

Ось так ми сперечалися, а то й сварилися. Але кінець-кінцем найгірше для людини, коли вона хоче грати роллю пророка та рівночасно наперед знає, що це або це не властяться. Життя навчило мене не бавитися в пророка. Видавати осуди про майбутність можемо тільки на основі нам знаного, нинішнього стану річей, а цей стан річей безнастанно змінюється. Що сьогодні неможливе, завтра стає ділом, отже не бався в пророка, а пробуй. Коли справді Німеччина бажає будувати Карпатську Україну, то мусимо стати до праці. Що з того вийде, побачимо. Мої сумніви у спроможність української автохтонної інтелігенції — геть із душі! Мої побоювання в господарську самовистачальність тієї країни — геть із душі! Мої побоювання, що нова держава стане клином між ворожими: Мадярщиною й Польщею і не витримає напору — геть із душі!

З Уласом ми погодилися й розійшлися в мирі.

2. Перед конституантою.

Справа Карпатської України ставала щораз більш актуальна. Але і в часі світової війни й по ній наслухалися ми стільки всіляких сензаційних легенд, стільки всяких вісток із „першого найбільш компетентного джерела“, які пізніше виявилися звичайними брехливими вигадками, що й тепер ставилися з резервою до вісток, що ось Німеччина буде Карпатську Україну. Але ці вістки з'являлися щораз частіш і щораз впертіш; в Ужгороді стали з'являтися й журналісти — німецькі, французькі, італійські, було видно, що наша країна будить зацікавлення в політичному світі.

Республіка розкладалася, радіо гуділо, приносячи щохвилинки інші вісті із різних столиць, із різних країн. Серед того реорганізувалася Українська Народня Рада.

Українська справа в Закарпатті не стояла добре, коли взяти під увагу число послів, вибраних до сойму в Празі. При останніх виборах до того сойму був вибраний послом одним-одним українець — Юлій Ревай, учитель горожанських шкіл — соцдемократ. З кацаців-мадяронів вийшов був Андрій Бродій, бувший народній учитель, і Степан Фенцик, суспендований професор теології. Ці обидва вийшли послами при великій матеріяльній підмозі двох сусідніх держав, про що місцевий уряд добре знав, але що радо терпів. (Цей уряд вірив запевненням Бенеша, що границі, признані Версальським миром, вічні; отже — Мадярщина не зважиться їх порушити, а тому й мадярони не страшні; українці гірші, з розвитком української національної свідомости буде загрожений місцевий стан посідання чеського напливового урядничого елементу). Крім цього, мали кацапи ще й двох сенаторів: дра Едмунда Бачинського, судового надрадника, й Юлія Фелдешія, власника друкарні. Бачинського формувала чеська аграрна партія, а Фелдешій став послом при підтримці Мадярщини, як і Бродій.

Отже числом послів наша справа не стояла добре, в дійсності однак сила українства була більша. І це було наше щастя.

Місцеві часописи — українські й кацапсько-мадяронські — виписували тепер проти дотеперішнього режиму, як то завжди діється, коли паде один устрій, а настає другий, коли одна нація тратить владу в державі, а на її місці стає друга. Отже писали, що дотеперішне володіння було оперте на неправді, вибори переводжено підкупством, дотеперішній режим — це режим обманств, підкупств, насильств і т. д. З тих голосів часописних лайок виходило ясно й виразно, що коли все володіння чехів було неправе, що коли й вибори до сойму в Празі були переведені насильно і обманством, то й послі, вибрані при тих виборах, не репрезентують волі населення. Але ці часописи ляли давній облудний режим і давні вибори і — рівночасно виславляли послів своєї партії, вибраних при тих виборах.

Перший уряд мав бути складений із послів та сенаторів пражського сойму, Як цей уряд укладали — це була тайна, бодай глибока

тайна перед нами, українцями-емігрантами, що прийшли сюди по світовій війні і тут працювали на всіх полях культурно - політичного життя. Ми знали тільки, що послали — місцеві українці й руські (мадярони) — порозумілися між собою, щоб владу поділити між себе. Русская Народная Рада видала в тому часі свій маніфест, в якому між іншим домагалася, щоб були уневажені всі громадянства, уділені Чехословацькою республікою, на думці мав цей маніфест українську й російську еміграцію. . . Одна й друга еміграція вела культурну й політичну працю в країні, отже інтерес Мадярщини був цих людей цілком усунути від громадянського життя. Цю ідею тепер голосили наші мадярони.

Але й наші українці - автохтони не були ліпші. Все, що діялося цими днями на полі організації нового життя, зберігали українці-автохтони перед нами в якнайбільшій тайні. Аж було соромно. Пізніше — дня 22 жовтня — була в „Новій Свободі“ оголошена відозва й за Першу Українську Центральну Народню Раду підписали різні люди, числом 55, але до підпису не попрохано ніодного українця-емігранта, хоч багацько з нас вклали дуже багацько безкорисної, солідної праці в життя Карпатської України. А проте деякі з підписаних там українців - автохтонів лишилися служити мадярам ще такі восени по евакуації Ужгороду.

3. Конституанта й новий уряд.

Якось потайки я довідався, що на 8 жовтня скликано святочне засідання Першої Української Центральної Народньої Ради. Я не був її членом, але пішов.

Предсідником наради був дияр. Августин Волошин; він з'ясувався стан Чехословацької республіки. Поєдинчі народи добиваються тепер своїх прав.

— І ми, українці, були вже теж у Празі, домагалися наших прав, але нам сказали, що ми не репрезентуємо цілого народу. Їздили туди й наші руські, а їм теж сказали, що вони не репрезентують цілого нашого народу. Ось так нас позбуваються. І може проминути пригідна хвилинка й ми нічого для нашого народу не здобудемо. Ось тому ми рішилися піти на спільну розмову з нашими руськими.

Далі реферував посол Юлій Ревай:

— По довгих торгах ми домовилися домагатися від чехословацької влади, щоб ось такий кабінет був у нас затверджений.

Прем'єр-Андрій Бродій, до нього належать фінанси і шкільництво,

Міністер внутрішніх справ — д-р. Едмунд Бачинський,

Уповажнений міністер для розграничення Підкарпатської Русі і Словаччини д-р. Евген Фенцик. (Він не був членом кабінету),

Державний секретар для судівничих справ др. Пештак.
Українці мали дістати:

Міністра пошт і залізниць — Юлія Ревая,
Державного секретаря для соціальної опіки і здоров'я —
Августина Волошина.

ПУЦНР мала затвердити цих всіх кандидатів, Русская Н. Рада відбувала рівночасно засідання й мала теж затвердити цих самих усіх кандидатів, тоді обидві національні ради мали зійтися на спільне засідання і одноставно стати з домаганням до чехословацької влади, щоб цей склад влади у нас був затверджений.

Оця згода, викликана хвилевою конечністю, мабуть мусіла бути, але вона викликувала не радість у нас, а пригноблення. Один із українців, емігрант, адвокат, звертав на те увагу, що на чолі ні нашого, ані жадного уряду, який себе шанує, не сміє стояти людина з нечистими руками. Бродій вів від 1920 року у нас мадярську політику, видавав часописи і утримував бюро за гроші не свої, а із заграниці. Це політично скомпромітована людина, яка схоче тепер — у час завірюхи — провести в життя свій ідеал — прилучити нашу країну до Мадярщини. Треба сумніватися, чи й празький уряд схоче затвердити скомпромітовану людину прем'єром.

— Ми ставимо справу юнктім, затвердить Прага всіх, або нікого! — була відповідь п. Ревая.

Викликало теж пригноблення, що найважливіші ресорти попали в руки мадяронів, фахівцем в шкільних справах був же ж Волошин, директор середньої школи, а не він мав заряджувати шкільництвом, а демагог Бродій.

А що всі відчували тяжкість на душах, то місцеві зачали виступати й доказувати, яка це світла перемога — над чехами, що ми всі стали проти них одноставно. Пам'ятаю промову Федора Ревая, брата посла. Говорив до нас, як до малих дітей.

— Я вас запевняю, що це пусте, що сьогодні кацапи мають перевагу в нашому уряді; до півроку ми зробимо вибори до сойму і змемо кацапів з лиця землі. А лучитися з кацапами сьогодні мусимо, щоб здобути від чехів права.

Останнє речення мало свою правду. Щоб від панівної нації здобути права, треба було проти неї стати одною лавою, але погрожування в бік кацапів мусіли бути виглядати смішно. Прем'єр Бродій мав мати в своїх руках фінанси і все вчительство, що було ще найбільш рухливою, живою верствою, Бачинський мав бути міністром внутрішніх справ, отже мав переводити вибори. Як можна було ось так собі самому заслонювати очі?

Я добре знав, що це була одна з рисок закарпатських українців: не глянути правді мужньо в очі, а витворити собі якусь фікцію й повірити в неї. Я не витримав та пригадав, що перед роком ми мали нараду про те, чи годиться на шкільний плебісцит, чи ні. Багацько з нас було проти плебісциту, з принципових та тактичних причин. В Закарпатті живе український нарід, чи можна ж було допускати до голосування між українською мовою навчання й — ро-

сійською?! Крім цього, Шкільний Відділ в Ужгороді був не в наших руках і згори можна було передбачити, що він переведе плебісцит проти нас.

— А все ж мимо цього ви домагалися плебісциту і так само, як нині, говорили, що при плебісциті ми кацапів розіб'ємо! Але ви їх не розбили, навпаки — програли справу, а мудрі по шкоді, протестували опісля проти переведення плебісциту й доказували, що плебісцит був — протизаконний. Чи сьогодні не повторюється те саме? Чи й сьогодні не викликаєте самі вовка з лісу, передаєте владу кацапам, мадяронам і кличете, щоб вони вже робили вибори до сойму й цю передачу на довгі літа закріпили!

— Пане докторе, не бийте кулаком до стола! — перебив мені предсідник. Я щойно тепер спостеріг, що я справді бив з пересердя кулаком по столі.

— По голові Федора не можу бити, тому б'ю по столі! — відповів я.

Коли я повертався домів, то роздумував, чому саме Бродій став прем'єром, коли там були старші, статечніші й мудріші люди? Відповідь на це давала тодішня політична ситуація: Мадярщина агітувала за прилученням цілої Карпатської України, Бродій вів мадярську політику довгі літа, місцеві українці не стояли так беззастережно при ЧСР, як українці емігранти. Коли б так сусіди розібрали ЧСР, а Карпатська Україна припала б Мадярщині, то Бродій переведе той перехід...

Рівночасно відбували кацапи засідання РНР, і там були виступи проти прем'єрства Бродія. Виступали більш потайки, як явно, правдиві рускі — емігранти; вони виступали теж проти якоїсь угоди і спільного творення кабінету з українцями. Але вони провалилися. Тоді зійшлися обидві ради на спільне засідання і затвердили новий уряд.

Зараз у місті мав відбутися маніфестаційний похід; його урядження взяли на себе українські пластуни й українська націоналістична молодь, і похід дістав український характер. Коли похід дійшов під Краєву Управу, на балькон вийшов Бродій і став промовляти страшним язичієм, здолу зачала кричати українська молодь:

— Не розуміємо по-кацапськи! Говори по-нашому!

Промовляв теж др. Фенцик, теж своїм самотнім на весь світ язичієм. Його теж перебівала українська молодь, домагалася, щоб говорив зрозуміло, по-українськи. Коли ж промовляв Волошин та Юлій Ревай, молодь вітала їх із захопленням. Серед тієї маніфестації була одна дуже характеристична сцена; серед загальної мовчанки підступив якийсь старенький панок наперед, простягнув до Бродія, що стояв на бальконі, руки й промовив:

— Андрію, тільки ти не зрадь і не продай нас мадярам!

Місцеві українці дуже тішилися тією маніфестацією молоді, хоч у дійсності вона їх компромітувала — виказувала силу українства, а слабкість кацапства, з яким наші робили компроміси.

Прага не хотіла затвердити Бродія, як прем'єра. По довгих торгах затвердила однак — усі члени нового кабінету стояли за ним. І так новий уряд зачав урядувати серед тяжких обставин.

Доля ЧСР не була ще вирішена, тим самим не була вирішена ще й доля нашої маленької країни. Німеччина стояла готова до бою, ЧСР теж змобілізувалася й була до бою готова. Все питання зводилося до нового питання: чи дадуть союзники, з якими ЧСР була зв'язана військовими договорами, їй допомогу на випадок війни з Німеччиною, чи не дадуть? ЧСР мала проти Німеччини в Судетах добрі укріплення; президент ЧСР стояв за тим, щоб битися, військові кола були проти бою, бо вважали його за безнадійний. На празькому „граді“ йшли сварки, суперечки, в Європі йшли торги, бо союзники не хотіли битися за ЧСР, віддавали її Німеччині, думаючи, що віддавши ту малу державу в дар Німеччині, собі здобудуть мир.

В Ужгороді новий уряд зачав урядувати. Дотеперішній губернатор — Константин Грабар — уступив без жадної втрати для загалу, без жадного вияву жалю з чийогобудь боку, без жадних прощань — як з товариства вийде часом пан Ніхто — й ніхто й не спостереже його неприязности. Уряд губернатора перейшов тепер на прем'єра. Щоб якось знеутралізувати вплив Бродія, як прем'єра, іменував празький уряд міністром Карпатської України — дра Парканія, досі урядовця в канцелярії президента ЧСР. Але др. Паркані нікого не вдоволив; приїхавши до Ужгороду, видав відозву до населення — в дусі й мовою десь XVII віку... Він і промовляв якось раз прилюдно, було видно, що це людина відірвана від рідної землі не тільки простором, але й часом; він до Праги виїхав у 1920 році й відстав. Життя в Карпатській Україні пішло скорими кроками наперед, він же лишився позаду. Конкурувати з Бродієм він не міг і якось дуже скоро зник, як і губернатор, непомітно, але безслідно.

В Карпатській Україні йшла гаряча агітація Мадярщини, щоб Карпатська Україна самохітно прилучилася до Мадярщини. Мадярське радіо голосить, що в поодиноких місцевостях Карпатської України бунти й повстання проти ЧСР, а за прилученням до Мадярщини; рівночасно це радіо обіщує всякі блага — біленький хліб і солонину, коли населення само прилучиться до корони св. Стефана.

Німеччина домагається впорядкування справ національностей у ЧСР на етнографічній основі, на цій самій основі мають бути теж урегульовані й границі ЧСР. В Карпатській Україні мадярські оселі сягали під Ужгород, Мукачів, обіймали околиці Берегова, Севлюша. Тепер мала бути переведена регуляція границь. Кудюю вона піде? Важна була для життя країни залізнична лінія Ясіня—Чоп, (через Хуст—Севлюш, Берегово), що нас сполучувала з Кошицями і з Прагою. Чи ця лінія перейде до Мадярщини, чи такі її лишать при Карпатській Україні? На цю тему всякі вістки, всякі комбінації, залежно від того, хто їх робив, хто їх поширював. Місцеві мадяри вірили, що дістануть всю країну в свої руки, тому відповідно до цього й пускали у світ вістки. Українці знов вірили...

І уряд не в одного бога вірив; Бродій і Фенцик ставили на мадярську карту, др. Бачинський перехилився в тому часі на бік українців — Волошина й Ю. Ревая — й ладився розбудувати країну під володінням ЧСР. Щодо урядування в тому часі, то треба зазначити ось ці важніші події: урядові оголошення перестали з'являтися — як це було досі — по-чеськи, тепер вони були тільки по-українськи й по-руськи, тобто — язичієм.

Міністер др. Фенцик мав порозумітися з словаками в справі границь між Словаччиною й Карпатською Україною. Ці границі не були остаточно ще від 1919 року усталені, бо до Словаччини належали й українські оселі на захід від річки Ужа. Тут додаю, що в Карпатській Україні був одним-один др. Іван Панькевич, що цю справу знав, бо від 1920 до 1938 року студював говірки закарпатських українців і саме на початку 1938 року був видав величеньку книжку про це.

Але його, одинокого фахівця в цій справі, ніхто не покликав до співпраці (емігрант!). Др. Фенцик виконав на нього покладені завдання ось як: поїхав до українських сіл у Словаччині й зачав там без нічийого відома відбувати зібрання й агітувати проти словаків. Жандармерія його вхопила; він боронився тим, що він міністер, але його відставили до границі. Оскільки мені відомо, тим і скінчилася вся його праця...

Із Шкільного Відділу і з інших урядів поусували шефів-чехів, на їх місця настановлювали місцевих. На чолі Шкільного Відділу став іменований Бродієм директор Василій Сулинчак, людина умом горда й тупа, поведінкою арогантна, а розумом дурна. Мадяр, що одначе задля кар'єри був спочатку українцем, опісля руским, але загалом ненавидів всіх українців і руских і чехів... Негайно ж викинув він із служби 17 українців-емігрантів із тих шкіл, де випав був плєбісцит у користь українців. Чи проти цього місцеві українці, члени уряду, протестували — не знаю.

Міністер Ю. Ревай організував тимчасом дирекцію пошти й залізниці, а дер. секретар А. Волошин організував реферат здоровля. Молодь відбувала наради, збиралася видавати свій часопис, хотіла мати вплив на життя, а то й захопити його в свої руки. Одним із питань, про яке молодь дискутувала, було: як позбутися Бродія? Ще все не була вирішена справа границь і ще все були оправдані побоювання, що Бродій може або покликати мадярське військо, або якимбудь іншим способом прилучити країну до Мадярщини. На одній із таких нарад я був, та про неї тут писати не буду.

В тому часі зачали організувати Народню Оборону. До праці став полковник Микола Аркас і полковник Гнат Стефанів, але їх до праці не допустили. Цю працю могли виконувати тільки місцеві...

4. Як я організував бюро преси й пропаганди.

З Берліна від дра З. Кузели дістав я летунською поштою заклик. Доля Карпатської України вирішується, тому негайно надсилай сюди для німецької преси статті про політичні відносини країни, про господарство, про земні багатства краю, про ліси, про сільні багатства, про залізниці, мінеральні води, про шкільництво йтп.

Я міг написати статтю про шкільництво, а ще й про політичні партії, але до статті про господарські справи я не брався. Це мусіли робити тільки фахівці, їх можна було знайти між українцями, або між чехами. Готові реферати треба було перекладати на німецьке, переписувати на машині, коротко — треба було якнайскоріш заснувати бюро преси й пропаганди. Якнайскоріш! І ще одної важливої речі був я свідомий: звичайно платять всякі бюро преси й пропаганди редакціям за те, що ті містять їх статті. Тут самі редакції просили, щоб їм негайно ж надсилати готовий матеріал. Німеччина була зацікавлена справою Карпатської України, і це треба було негайно використати й таке бюро zorganizувати.

Я працював в Ужгороді вже сьомий рік в редакції „Українського Слова“, працював безкорисно, тому часто мусів був сам виписувати цілі числа, в кожному разі мав поняття про редакційну працю. Я знав і людей, знав, хто що всилі написати. Але до кого мав я йти із своїм задумом? До Бродія? Ні, іду до державного секретаря А. Волошина!

За приписом мав я зголоситися в секретаря державного секретаря на авдієнцію, але я чекав від 10—12, а секретаря державного секретаря не було в бюро. В 12 годині почув я, що держ. секретар А. Волошин виходить уже зо свого бюро, я перескочив йому дорогу на коридорі. Я приходив у негайній, важливій справі не своїй, а загально державній.

— Тепер мушу вже відійти, буду тут у четвертій по обіді.

Кілька хвилин перед четвертою я вже чекав, але в бюро нікого не було . . . Щойно в шостій з'явився секретар державного секретаря, здивувався, мене побачивши, і сказав, що йому його шеф виразно заявив, що по обіді не буде в бюро. Що мав я отже робити? Секретар мені порадив іти до дому державного секретаря.

Я пішов. Тут застав я депутації, привозили їх із сіл українські емігранти. Я чекав досить довго, провідника депутації вилаяв, що забирають дорогий час дер. секретареві й не дають полагодити жадного важного діла. Коли я увійшов, то подав коротко справу. Статті мусять бути написані якнайскорше.

— Добре! — перебив мені державний секретар. — Я собі записую цю справу і поручу Президії Укр. Центр. Нац. Ради, щоб заснувала таке бюро.

— Вже завтра треба зачати працювати!

— Я вже записав собі. Дякую!

До дверей стукали вже нові депутації. Я вийшов; що я почував у душі — не буду писати. Діло стояло — ось що! Головою ПУНЦРади

був Федір Ревай, брат міністра, з фаху друкар, він мав оснувати це бюро ...

Я йшов із учителем горожанської школи, який тепер став приватним секретарем міністра Ревая. Я оповів йому, як стратив цілий день і ні до чого не договорився.

— Бо ти нерозумний; зле зробив, що пішов із тим ділом до Волошина. Це належить до Ревая, а я його секретар. Ти зо мною говори!

— Добре, в мене готовий план.

— Іди до каварні, за п'ять минут приходжу, обговоримо все діло і вже завтра буде бюро працювати.

Я пішов до каварні й чекав ... До нині я його чекаю, та він не прийшов.

Але я ще не вірив, що справа програна. Другого дня зайшов я до відповідального редактора „Українського Слова“. Я зreferував йому справу, але застав його в розбитому настрої. Я тільки здогадувався, що він мусів дістати якусь вістку, що Ужгород перейде до Мадярщини й що наша справа стоїть зле. При такому його психічному стані було з ним тяжко договоритися до чогось путнього. Розмова наша була приблизно ось така:

— Та то немає з ким працювати ...

— Як то нема з ким? Адже ж ми видаємо вже сьомий рік „Українське Слово“, і є з ким.

— Люди не схотять писати.

— Адже ж до „УС“ писали безплатно, а коли ми стали б тепер платити за статті, тим більш будуть писати.

— Та то немає кому це zorganizувати ...

— А Бог би тебе побив, Михайле! То я вмів редагувати „УС“, я вмів тримати його адміністрацію в рвках, що нині ми без довгу, а нині ти кажеш, що я не вмів би zorganizувати такого бюро!?

— Та ти вмів би, але ти, професор, не маєш на це часу.

— Виробіть мені знижку годин навчання.

— Та то тяжко, дуже тяжко, загалом це все не можна ...

Якісь статті зладив я сам до Берліна. Бюро преси й пропаганди zorganizували пізніше. Його шефом став молодий адвокат, що досі не мав нічого спільного ні з пресою, ні з пропагандою, ні загалом з якимнебудь родом письменства. Міністер Ю. Ревай був донедавна соціалдемократом, всі нові місця обсаджував бувшими соціалдемократами і, здається, це вирішувало, кого поставити начальником бюро преси й пропаганди.

5. Наплив редакторів.

В жовтні, в тому непевному за завтрашній день часі, з'явилася в Ужгороді ціла низка різних редакторів: німецьких, французьких, італійських, англійських, польських.

Німецькі редактори були певні, що територія Карпатської Укра-

Їни майже ціла залишиться при ЧСР. Правда, рішав тут національний принцип, але невже ж можна було подумати собі цей край без столиці — розбудованого Ужгороду, без залізничної лінії Чоп — Севлюш? Що ж до дальшого існування тієї, хоча б вже й зменшеної, території, то пророкували їй якнайкращу майбутність.

— Коли Німеччині ця країна потрібна, то вона дістане й нову залізничну лінію й автостраду й великі гроші на розбудову. А — як випливає із заходів Німеччини — ця країна їй потрібна.

Іншої думки були італійські редактори.

— Ціла країна має й мусить припасти Мадярщині, коли ж не припаде ціла, то напевно Ужгород, Мукачево, Берегово, Севлюш.

Щодня, щохвилинку були інші вістки. Хтось телефонував із Праги, що Ужгород наш... Ні, ситуація погіршилася, ужгородські мадяри вже шийють мадярські прапори, певні того, що Ужгород перейде під Мадярщину... Ні! Ужгород таки наш! Щохвилинки — як приплив і відплив моря.

Я стрічався з німецькими журналістами, вони жадні були вісток про країну, на жаль, не було готових відповідних матеріалів. Не йшло так про національні й релігійні справи, як про господарські. Але звідки було ці матеріяли взяти? Загально говорив кожний карпатський українець, що, мовляв, наша країна дуже багата. В нас золото, срібло, мідь, алюміній, оливо, сіль і ліси. Що була сіль і росли ліси, це знав і бачив кожний із нас, а щодо інших мінералів, то хто це знав? Я пригадав собі професора Степана Рудницького, він писав про морфологію наших гір, про їх багатства. І я сам ходив з ним і з його студентами в 1924 році цілих три тижні по карпатських полонинах, шукали ми слідів ледової доби. При цій нагоді розбивали ми й деякі камінці... Книжку С. Рудницького видала Просвіта в Ужгороді. Написана вона на основі німецьких та мадярських джерел і власних прогульок. Я довідався з тієї книжечки, що ті всі поголоски про великі земні багатства Карпатської України були позбавлені всяких основ, а мали мабуть на цілі — обдурити німця... Золото й срібло колись добували, але це не оплачувалося. Чи була мідь і в якій кількості — не знаю. Алюміній — це ж жовта глина, яка може мати різний відсоток алюмінія, така жовта глина всюди по Божому світі. Оливо — про оливо чув я сам, що чисте оливо добувають хлопці із землі в одному з сіл коло Волового... Опісля перевірів я, що це пастухи збирали патрони, розкинені тут у великій кількості ще в часі світової війни, витягали з них кулі, перетоплювали й так постали ці легенди... про чисте оливо в карпатських горах. Справу лісів мусів реферувати фаховець, що знав роди цінного дерева і його кількість.

Німецькі редактори — а певно й інші — ніби то й безцільно крутилися по місті, по урядах, але вони добре обсервували нове життя, нових людей при праці в бюрох... До прем'єра Бродія приходили сторони в заболочених черевиках, не оголені, одягнені непристойно. Чеські поліцаї, які знали етикету, не пускали їх до прем'єра,

але прем'єр казав впускати. Своїх бувших агітаторів обділює в бюрі грішми, звідки він має ці гроші на роздавання? Щось воно смердить . . .

. . . Державний секретар . . . приймає дуже радо всякі депутації, із селянкою буде говорити й годину про справу, що до нього не належить, а тимчасом його власні урядовці не можуть дістатися до нього . . .

І т. д.

Обсервації були дуже точні й вірні.

6. Скріплення української національної ідеї.

Щодо внутрішнього життя, то тут треба піднести скріплення національної української ідеї. Що це відбувалося під впливом німецького націонал-соціалізму — не треба й згадувати.

Найбільш у вічі впадали наглі перескоки соціалдемократів до українського націоналізму. Ще не так давно, бо перед кількома тижнями, лаяли наші соціалдемократи всіх націоналістів, ще не так давно говорили вони про дурман націоналізму, а сьогодні вже вони били чеських соціалдемократів за те, що ці їх досі тероризували . . . а вже містили в „Новій Свободі“ самими ними написані статті про те, які то вони великі українські патріоти та що їх імена й заслуги відомі й знані по всіх кінцях української землі . . . А ще пізніше вони стали ходити в Хусті в одностроях січовиків . . .

Такі перескоки загально відома річ при всіх змінах державного устрою й нікого не дивують. З таких перескакевичів завжди найліпші слуги нового устрою, бо завжди вони бояться, щоб хто не пригадав їх бувших гріхів та не прогнав їх зо служби, вони й вірніше і щиріше служать, як і правовірні, доки — знов не прийде нова зміна устрою . . . Тому в розумних устроях не пускають таких людей на відповідальні місця. На жаль, у Карпатській Україні будьто з причини браку інтелігенції, будьто з причини ще невміння володіти — ці всі перебігунчики стали не слугами, а заняли найвищі відповідальні місця. І ще одно явище треба зазначити. Щоб оборонити себе й свої ново-здобуті позиції, зачали перебігунчики проповідувати, що це тільки вони правовірні, здібні, найвірніші з усіх українців, тільки вони одні здобудуть волю соборній Україні.

До значення приходить тепер українська молодь. Українську молодь Закарпаття я добре знав, як професор, ще ліпше пізнав я її в пласті, в пластовому таборі, чи в часі прогульок, коли вони відносилися до мене вже не як до професора й коли я утримував порядок не своїм урядовим, а особистим авторитетом. Я любив цю молодь і вважав за свій обов'язок і обов'язок кожного розумного старшого громадянина — жити в якнайбільшому контакті з молоддю. Вони вчилися багацько від мене, й я вчився чимало від них; ось так вирівнювалися різниці поглядів між нами.

Українська свідомо молодь, згуртована під прапором українського націоналізму, мала велику хибу, яку мала і вся українська націоналістична молодь інших українських земель: її мав і сам український націоналізм. Український націоналізм на перше місце ставив динамізм, сильне хотіння й чин. Але як мало, або й цілком він не говорив про рівноцінний чинник, а це — про домагання освіти, знання! Говорячи мовою Геґля, скажемо, що тут бракувала антитеза. Коли візьмемо динамізм, як тезу, то антитезою буде освіта, знання, а синтезою цих двох — чин. Щоденною мовою можна це ось так висловити: націоналізм акцентував хотіння, сильну волю, для прикладу — сильне хотіння кермувати автотом, але не акцентував того, що я не смію сісти кермувати автотом, доки не навчився того, доки не здобув відповідного знання і вміння. Наслідок був той, що в нашій молоді була сильна воля до чинів, вона й виконувала ці чини, кладучи й свої голови, але як часто кожний із нас спостерігав, що це була марна жертва, бо без відповідного знання, без відповідного вміння — це була їзда автотом юнака, що ще ніколи не сидів за кермом автотом і заїхав марно в могилу.

До того додаймо ще й тяжкі обставини Карпатської України, серед яких ця молодь виростала, неприродні обставини школи, яка ломила й викривлювала характери.

Ці місцеві тяжкі обставини були в тому, що місцеві учителі й професори — хай Бог мене поб'є, коли говорю неправду! — самі нічого не читали й не брали жадної участі в місцевому культурному житті. Відноситься це головню до гімназійних професорів Закарпаття, людей лінєвих та заосталих. Від молоді вони мало що вимагали, а й самі не могли багацько навчити ту молодь. Наслідком цього й молодь не багацько вмїла, не була звикла працювати. Не було теж культурних осередків у країні, які достарчали б цій молоді книжку. Сама вона із засади книжки не купувала, не читала. Особливо книжки, яка відносилася б до історії або соціальних наук.

Нїмецька мова й нїмецька культура були цій молоді не доступні — в гімназіях училася молодь французької мови. Про націонал-соціалїзм знала ця молодь тільки з українських видавництв, які досї водню говорили тільки про динамізм, а не й про конєчне знання. Як національний соціалїзм вирішував робітничє й селянське питання та чи це вирішення можна було перенести й пристосувати на українських землях — нікого не інтересувало. В земельному питанні знали одно: парцеляція. — А що робити в горах, де ліси й скелі? — дискусія уривалася.

Щє одна хиба випливала з місцевих обставин — це безмежна жадоба слави. Країна маленька, легко вибитися й стати першим економїстом, першим поетом, першим і найславнїшим ученим... Це все деморалїзувало людей — молодих і старих; уважали себе вже досконалыми і нічого вже не вчилися.

Коли ідеї фашизму та національного соціалїзму прийшли в Карпатську Україну, вони тут не вплинули на переродження душ, не змусили людей до посвяти, до безплатної праці й до пожертву-

вання, до студій господарських та економічних відносин краю, — ні. Із фашизму й національного соціалізму переняла частина молоді тільки зверхні форми і головні фрази, без огляду на те, чи ці фрази годилися у нас, чи ні. Отже переняли форму привіту і — „Наказую“!

Це останнє дуже сподобалося особливо пустим та жадібним слави й панування юнакам. Юнаки, які самі ще мали вчитися з великої книги життя, які самі ще не вмiли слухати — діставали ролю вождів і всім наказували. І вірили, що вся тайна — в наказі, в самій його формі. Отже: наказували гостро, голосно, рішуче. В збірнику „Карпатська Україна в бою“ є одно речення, яке прикро характеризує цей спосіб думання. На 68. стороні сказано: Плану не маю жадного, але даю наказ — „За мною“ . . .

. . . Ще одна була хиба.

Є правдою, що при відбудові української держави український нарід буде змушений мабуть кооперувати з якимсь іншим народом. Є й друга правда, що цей другий нарід буде помагати українському не з любови, а задля цілей і зисків, які буде мати з існування української держави. Серед молоді і серед старшого українського покоління була загально поширена беззастережна віра, що це вже сьогодні Німеччина йде будувати Україну і — що це вона робить виключно тільки задля нас.

Про цю річ згадую тому, що це була деморалізація. Деморалізацією було домагатися від іншого народу, щоб нам будував нашу Батьківщину, деморалізацією було вірити в те, що інший нарід це за нас зробить. Ця деморалізація вбивала в нас ініціативу, робила людей лiнiвими, безкритичними, безпомічними дітьми. Кожний з нас спостерігав у нас людей — нездібних до громадянської праці, нездібних до жадної творчої праці, але які про одно думають, про одно говорять, як то німці збудують нам Україну . . .

Коли з початком 1938 року зачала чеська влада арештовувати наших селян за те, що похвалялися перед чеськими жандармами, що — мовляв — прийде сюди Гітлер і нам збудує Україну і заведе тут лад, то я написав про цю деморалізацію думки статтю до „Українського Слова“, але старі трутні, які сиділи в редакційному комітеті, стали кричати до мене:

— Це злочин вбивати віру!

— У свої власні сили! — відповідав знов я. — Але з старими я не міг договоритися, вони доказували, що це добре, коли в селі про кого говорять, що він має багатого вуйка в Америці . . .

— Тому сам нічого не працює, бо завжди покладається на того багатого вуйка.

Лихо було в тому, що такої статті не можна було видрукувати і в органі молоді, бо й молодь поклала всі свої надії виключно на чужу силу.

Ця беззастережна надія на чужу силу була ще й тим небезпечна, що при найближчій невдачі ці всі, що поклалися виключно на чужу силу, попадали в безмежний песимізм, щоб по короткому часі переорієнтуватися і знов почати вірити не в себе, не в живучість української нації, а в нового вуйка, що пізніш, на жаль, і сталося!

7. Невдала конференція.

В середині, чи може вже при кінці жовтня мали ми конференцію з представниками молоді; вони хотіли переняти від нас „Українське Слово“. Я був за тим, щоб у редакцію ввійшли молоді і дехто із старших. Старші мають досвід, молоді запал. Життя народу складається кінець-кінцем не із старих та молодих, а із розумних та дурних.

Маю враження, що про цю співпрацю були б ми домовилися, гірше було з моєю другою пропозицією. Ми видавали „Українське Слово“ вже сьомий рік, воно було весь час фінансово ні від кого чужого незалежне, ми працювали в ньому даром, тому воно нам оплачувалося. Тепер, при зміні обставин на ліпше, воно пошириться й буде всилі оплачувати редакторів та співробітників. Ось тому нам не треба оглядатися на якубудь сторонню допомогу. (Це говорив я, бо я знав — людські язика довгі! — що молодь вже має якісь сторонні гроші.)

— Задурно — говорив я — ніхто нікому грошей не дає, а хто дає, ніби задурно, вимагає за це — служби. Наша думка й наша душа мусять бути ні від кого залежні й мусять мати на оці тільки одно одиноке добро українського народу. Чужі гроші ще й приносять прокляін із собою; вони деморалізують, а молодь має боротися з деморалізацією, а не сама їй піддаватися.

Один із делегатів молоді признавав мені правду й потакував, другий грубо мене вилаяв, як, мовляв, загалом я смію їх посуджувати, що вони мають чужі гроші, але — видавати „Українське Слово“ на власні гроші, які були, не годився. Мої натяки про чужі гроші уважав той репрезентант молоді за таку велику образу для себе й для молоді, аж що — зривав переговори...

Це було болюче, але мені зрозуміле. Старше покоління Карп. України не могло заснувати самостійної української партії, а завжди йшло в хвості чеських партій, ними оплачуване, ними підтримуване, ними протеговане. Правда, перед двома чи перед трьома роками, перед виборами до празького сойму, була заснована самостійна українська партія, селянсько-робітнича. Називалася й націоналістична, але що тільки вона заснувалася, як уже її основники й її провідники пішли безсоромно її продати... тільки що не знайшли купця. Вони заснували були і свій орган, але цей не виходив за гроші передплатників. Це все робило старше покоління. Нині цю риску спостеріг я і в молодих.

Молодь називалася крикливо націоналістичною, але в дійсності націоналістичною вона не була, а розуміла націоналізм дуже однобічно. Коли установимо, що найважливішою рисою кожного націоналізму — італійського, німецького, чи українського — є самостійність думки і висвободження її з пут чужих доктрин, а заведення такого способу думання, який має на цілі виключно тільки добро свого народу, а не добро яко-

гось іншого народу, — то мусимо сказати, що молодь Карпатської України тоді й пізніше, хоч і називалася націоналістичною, нею не була, а з націоналізму приняла тільки зверхні признаки.

Я не був розчарований тим своїм відкриттям, але зачав тієї молоді боятися. В кожному разі від неї треба було триматися осторонь...

8. З Ужгороду до Хусту.

Мимо всяких запевнень і всяких сподівань дня 2 листопаду утратили ми на основі віденського арбітражу — Ужгород, Мукачів і Берегово. Севлюш лишився при Карпатській Україні.

Якось невдовзі перед тим влада Чехословацької республіки була ув'язнила в Празі прем'єра Андрія Бродія під закидом державної зради; прем'єром став Августин Волошин, міністром остався Юлій Ревай, третій міністер — др. Е. Бачинський не урядував.

Влада Карпатської України дала наказ щоб усі столичні уряди евакуювати до Хусту. Про свій переїзд з Ужгороду до Хусту написав я тоді фейлетон до львівського „Діла“, з якого частини тут наведу.

Хуст.

Ім'я мало знане. Вперше в моєму житті я з ним стрінувся в 1907 р., коли „Молода Муза“ задумала зробити прогульку на Карпатську Україну, чи як тоді називали — Угорську Русь. Наш шлях мав іти через Сенечів, Волове до Хусту. Але прогулька не відбулася, зачалася слога, ми чекали тиждень на погоду й не вийшли до майбутньої столиці європейськими державами признаної Карпатської України.

Не в 1907 році, а в 1923 я зайшов уперше до Хусту. Не з Галичини і не як турист, а висланий Шкільним Відділом в Ужгороді на курси української мови для учителів народніх та горожанських шкіл. Це вже щось було! На курсі в Хусті мав я тоді учителів, вихованих у малярському дусі, які свій патріотизм виявляли тепер рускістю... Характеристична то була рускість! Співали в часі перерв українські пісні із збірника, виданого в Німецькому Яблінному нашими старшинами, але... але дописували до слів пісні тверді знаки, щоб пісня була вже не українська — а руская.

Нині я знову в Хусті.

Заки про нього, кількома словами розповім про обставини подорожі.

Найперш одно слово: несподіванки.

Перша несподіванка для нас, українців, які вважали Ужгород вже за столицю Карпатської України і зачали відповідно до цього господарити. Ще більша несподіванка для чехів. Приблизно від 1924. року Прага закладає в Карпатській Україні чеські школи, підтримує кацапів та мадярів — проти українців. На газетних шпальтах з'являється

терміну техніка „українська іредента“, цей термін заступає деяким чеським партіям і програму. За чеськими часописами і мадярські місцеві часописи б'ють в українську іреденту. А тут!

— Сакра! — каже мені кореспондент чеського столичного часопису. — Ми безкритичні, не бачили мадярської іреденти, а били вас, українців.

Вони й справді не бачили мадярської небезпеки, а бачили тільки українську й били нас.

Іще одна несподіванка для чехів. Русскі, яких держава підтримувала проти українців і на яких опиралася, не витримали напору і одні стали зараз по проголошенні віденського присуду носити мадярські трикольорові відзнаки, інші видали одно число „Наш Путь“, де заговорили про „венгерско-русское соглашение“.

Врешті яка велика несподіванка й для самих мадярів, які ще перед пів роком і не снили, щоб Ужгород до них вернувся!

Різко переживають люди евакуацію, це нагле викинення з рідної землі, чи тільки із звичайного місця осідку. Різко переживають люди залежно від того, що ставлять найвище. Людям, яким найвища річ — здорова голза, евакуація легка. Тим, що прив'язуються до дрібних предметів домашньої обстановки, евакуація тяжка та болюча. Літами можна себе їсти за стару, добру мітлу, або великий бляшаний горнець, якого ніяк не можна було вже забрати...

Українська еміграція в Карпатській Україні мала обмаль гроша, але вміла його щадити і майже кожний українець-емігрант, урядовець, чи робітник — колишній український стрілець — мав свою власну хату. Дехто спромігся й на два і три доми, дехто мав, крім власного дому, ще й винничку. Навіть „Комітет допомоги українським збігцям“ в Ужгороді мав свій власний дім. Коли візьмемо приблизне число 250 страчених домів на евакуованій території в приблизній ціні 100.000 кч, то дістанемо, що українська еміграція стратила яких 25 мільйонів чеських корон, тяжко запрацьованих.

А моральні втрати! Нераз спадало мені на думку, чому то інші народи мають так багацько пам'яток з давнини, збережених у величавих будівлях та творах мистецтва, — у нас цих річей так мало. Про цю річ писав котрийсь із наших козацьких літописців, що наші люди ліниві, не мають охоти записувати події. Я подав би ще й другу причину: за час нашої кривавої історії забагацько було всяких евакуацій та всяких еміграцій, в часі яких пропадали записки, пам'ятки, бібліотеки, будинки і вкорочувалося людське життя.

Дім прем'єра дра Волошина в Ужгороді, де він жив і де був теж сиротинець, вже сконфіскований і названий домом Гортія. Дім тов. Просвіти в Ужгороді сконфіскований, вивезено з нього бібліотеку, але ж скільки річей знищиться в часі пакування, перевозу...

Я мав ще в Дрогобичі бібліотеку, мав і листи від наших різних людей, мав листи і з часу, як був у Львові редактором „Світа“. Я кинув це все. Пізніше стягнув я ці речі до Ужгороду, але до мене

дійшла вже тільки частина моїх книжок, останок десь між добрими людьми. Частина листування пропала, але я мав ще в Ужгороді частину документів з часів нашої влади ЗУНР. В Ужгороді редагував я „Українське Слово“ і мав з того часу теж різні матеріали — і це не міг із собою взяти. Але і в Кам'янці-Подільському лишив я важні документи в університетській бібліотеці... (Де нині цей університет і його бібліотека?!).

Нині розумію, що треба мати свою хату, яка переходить з діда на сина, на внука, з покоління в покоління. Тільки так можна зберегти пам'ятки давнини. Всяка евакуація та еміграція — це тільки інша форма пастирського життя.

Вантажне авто — високий ідеал і тяжка проблема нинішнього евакуаційного дня. Вантажне авто, що забере всі твої речі, бо вже сюди не вернешся. Не можеш сказати сусідові: Уважай на мої речі, а коли проженемо ворога, вернемося!

Кожний громадянин хоче нині мати вантажника, тому йдуть вони майже на вагу золота. А що вони без упину їздять, то змучені люди, змучені машини й лізуть в рови, наїздять на стовпи при дорозі, вивертаються, встають і далі біжать задихані, спігнілі...

Військо вивозить усі уряди, але вивозить теж і приватні мешкання. Їду на Галаго, ту чвертину Ужгороду, яку вибудувала ЧСР на приміщення урядів і на приватні мешкання урядовців. Красна частина міста, вечорами нагадує Будапешт над Дунаєм або й Венецію. Звичайно ця частина міста тиха, майже мертва, без руху, без життя; нині довгі ряди вантажних авт, одні вивозять урядження бюр, інші хапають і проковтують шафи, столи, крісла приватних помешкань і біжать, утікають з ними. Крім авт, вози селян, запряжені волами й кіньми, а то діти тягнуть малі візки, хапають, чого вантажні авта не в силі проковтнути. Ось порізане на зиму дерево, гірші, а то й ліпші меблі, за кілька корон продають власники, щоб тільки скоріше, щоб тільки далі відси, де в останніх днях етільки поденервування, стільки тривоги, неспокою!

— Хочете дістати вантажне авто аж до Хусту? То не йде. Вивозимо уряди, а приватним меблі тільки до двірця, або до якого найближчого села! — говорять у військовій канцелярії.

Треба отже старатися знайти приватне вантажне авто, але всі приватні вантажні авта зарекуїрувала держава. Отже, замовляю вантажне авто з Хусту і думаю, що зробив дуже мудру річ... Авто їхало до мене, але по дорозі зарекуїрував його урядовець, мій добрий знайомий, український емігрант. Авто перевезло його речі і їхало вдруге, аж знов його зарекуїрував інший добрий знайомий, теж... український емігрант. Я замовив нове, дістало кілька дефектів, вкінці в самому Ужгороді зламало собі вісь і сіло. Тоді перехопив я авто, яке приїхало за кимось іншим.

Вантажник наложений. Збігаються сусіди. Сусід мадяр відраджує виїздити.

— Вам нічого не станеться. Ви приїхали сюди як українець і ввесь час були українцем. Мадяри хіба будуть чіпатися тих, які були колись мадярами, опісля стали рускими, а нині вони знов мадяри. Я ще не ношу мадярського триколюру, вони його вже носять.

— Мадярів не боюся, але виїжджаю разом із своїм урядом.

З тим мадяром лікарем жили ми в згоді, бували один в одного. Його добра пані тепер плаче за нами. Бідніші сусіди збіглися купити те, чого не змістить вантажник. Про продаж не говорю. Коли за крісло можу дістати 2 корони, то чи не ліпше дарувати? І так сюди не вернемося, хай мають сусіди пам'ятку по українцях — панах.

— Візьміть і мої речі! — прибігає знайомий. — Я меблі продав, візьміть тільки деякі дрібнички. Я зараз привезу їх.

Привозить слоїк із завареною паприкою, скриню з конфітурами, три подушки до сальону і гітару. Ясна річ, що сам мусить це все примістити, бо вантажник уже повний. Скриню з конфітурами він ставить боком, інакше вже її не вмістиш. Паприку помістив я сам, а гітару переймає др. Рихло, який шоферує у своїм власнім авті, повнім людей, а біля корми тримає гітару.

Виїздимо. Ще раз оглядаюся за своїм домом. Цей дім сподобався редакторові Аріові із Штокгольму.

— Дарую його вам і кожної хвилинки можете собі його забрати.

Але він його не забрав . . . Тепер спльовую у бік мого дому, це значить, що вже не маю дому і більш ним не журюся. Виїздимо.

В місті вантажники, військо, селяни, танки і загальне, поспішне перемальовування крамничих вивісок. Всі українські та чеські вивіски щезають. Із банків відбивають робітники великі відставні букви. На вулицях люди з мадярськими відзнаками, живу тут від 1920 року і знаю вже людей. Найбільші відзнаки носять — жиди, далі давні комуністи і давні рускі, тому правдиві мадяри без відзнак,

— Прощай, Ужгороде! Найперше редагував я в тебе з Василем Пачовським тижневика „Народ“, першу газету з українським словом, опісля чотири роки працював я тут у Шкільному Відділі, складаючи шкільні книжки, чотирнадцять років учив у гімназії української мови та філософії й читав латинських клясиків. Поза школою працював у „Просвіті“, в управі театру, в „Українському Слові“, в пласті та в інших товариствах, де міг та мав час. В тебе й написав я кілька книжок, може добрих, може злих, та це не твоя вже вина. Прощай і збережи в людських душах, що ми, українці, засіяли в тебе!

Виїздимо з міста на гладку, як стіл, дорогу. Ах, жаль її покидати. Проти нас відділи військ, перед нами й за нами вантажні авта. Шофери, лакоми на хвилиний заробіток, тепер їздять день і ніч. Ось авто з зломаним колесом і розсипаними в осіннє болото меблями. Щоб його обминути, виїздимо на купу каміння і в рів. Сиджу на пачці конфітур.

— Знаєш — кажу доньці — сиджу на пачці з конфітурою і сухий, вона не тече.

— Певно, бо конфітура тече завжди в долину, ніколи вгору.

В Мукачеві, як і в Ужгороді, загальне перемальовування вивісок. Вилазимо пообідати. Український пластун, що ось ще недавно був у пластовому таборі, тепер з великою мадярською відзнакою, робить на вулиці службу.

— Ну? — кидаю йому одно-одиноке слово.

— Я завжди був мадяр, це тільки професори мене змушували, щоб я був українцем.

— А щоб ти повісився, брехуне!

Таких буде тут більше, в країні з ще невиробленим національним обличчям. Ці всі перескочать тепер знов до панівної нації і стануть денунціювати українців-емігрантів.

В Берегові вже всі вивіски на склепах тільки мадярські.

З Ужгороду виїхали ми в 9 годині ранку, до Хусту доїздимо в сьомій вечора. Перед самим Хустом запалюється наш вантажник, але ми його гасимо водою з холодника й не можемо їхати далі. Кінець-кінцем таки добиваємося до нової столиці Карпатської України.

Склали речі на купу й виходимо на місто. Перші враження відбираємо ногами, хідники діраві і в ямах повно болота. Треба йти серединою вулиці, вона мурована й гладка.

9. В новій столиці.

Коли я був на курсах в 1922 році в Хусті, насередині міста виднілася таблиця: Хуст — село. Насередині того села стояла якась розвалена будова, вулиці з вибоями, повні пороху. Коли на засіданні громадської ради хтось підніс, що вулиці треба скроплювати, один із радних мав виступити проти цього. Мовляв, чи ж це не шкода виливати чисту воду на вулиці?! Лінше ж тою водою скроплювати петрушку та цибулю в городах. І так надворі спека й ніщо не росте. — Не знаю, чи це правда, але в 1922 році оповідали це мені як правду.

Від того часу Хуст змінився на ліпше, його розбудували, вибудували тут цілий ряд державних будинків, що нині мусять примістити в собі столичні евакуовані уряди. Населення має нині Хуст коло 20,000.

Хуст лежить при гирлі Ріки, що зливається з Тисою, на рівнині, у підніжжя замкової гори, на якій вершку гострі гребені руїн великого замку. Ріка тече з півночі, Тиса зо сходу, в тому куті й лежить замкова гора, а під нею Хуст.

Хуст колишня німецька оселя, нині зовсім зукраїнізована. За час своєї історії переходив різні володіння, належав — Бог зна до кого то він належав, але був колись під Мадярщиною, то знов до Семигороду враз із цілою Мармарощиною, то знову до Мадярщини. Належав теж разом із Семигородом та Мадярщиною до Туреччини. Великий замок вимурував котрийсь із семигородських князів. Не знаю,

від чого походить назва Хуст, чи це яке зукраїнізоване німецьке, або румунське слово. Нині перекирують назву на — Хвіст України...

Характеристичні риси, які тут легко спостерегти, це смагляві румунські лиця побіч наших українських. Вишивки тут на один колір, червоний, або синій, старші жінки — на чорний. Перезвук І в О — стоїть тут на У, говорять як в Чернігівщині: кунь, вул, гуд... Щодо ноші замігне, що жінки носять на хустках чоловічі капелюхи. Це тільки в літі, перед сонцем, звичай це мабуть німецький.

Нинішнє населення — як галицьких міст. Всередині міста — жида, які тут говорять жидівсько-мадярським жаргоном, або чисто по-мадярськи. Переїмістя — українські. Хуст зазначився в історії України ось чим: у 1918 році зійшлася тут „Руська Народня Рада“, що ухвалила прилучити Закарпаття до Західньої Української Народньої Республіки.

По прилученні до Чехословацької республіки основано тут гімназію, якої за Мадярщини не було; тут працює й філія тов. Прогресу, а при ній засновано драматичний гурток, який пізніше перемінився в самостійний аматорський театр „Нова Сцена“.

В Хусті ми всі кинулися до праці.

— Слава тобі, Боже, що знов дозволив нам на своїй землі працювати!

Вже й цей малий зав'язок державности, що був у Карпатській Україні, як здорове ядро, притягав до себе і гуртував все свідоме, все українське, всеукраїнській ідеї прихильне, все, що хотіло цій ідеї служити.

Я й багатько з нас, що були вже двадцять літ на еміграції, здавали собі ясно справу з того, що це на нас впало Боже милосердя, велика Божа ласка, що ми ставали знов панамі на своїй землі. Тому всі наші сили треба було вжити, всі наші здібності, весь наш розум треба було напружити, щоб ствердити, що ми, а з тим і весь український нарід здібний, гідний тієї Божої ласки.

Правда, спочатку був хаос в урядах, та хай буде благословенний цей хаос народження й творення! Цей початковий хаос впливав із того, що бора ще не були розміщені, ще бійш із того, що кожний день кидав перед нами багатько справ, які не були передбачені в жадних законах, жадних правних нормах, але понад законами в такі моменти стоїть здоровий людський розум і добра воля, що допомагають вийти хоч із яких заплуганих ситуацій.

Не можу поминути одного дрібного, але характеристичного епізоду з того часу. Навесні того року один чех — високий урядовець Краєвої Управи в Ужгороді — дорікав українцеві-надрадникові, урядовцеві тієї самої Краєвої Управи за те, що він приятелює зо мною, відомим українським іреденгистом. Яке ж було мое здивування, коли цей високий урядовець тепер перший мені кланявся і ставав зо мною до розмови.

— Ідемо тепер з вами! Досі ми, чехи, будували все на Росії, але ця нас, чехів, кинула, тепер вся наша надія на Україну. Яка мені честь, що я стрінув вас і з вами міг поговорити.

Мені пригадався інший епізод. Коли ми переняли владу в Дрогобичі в 1918 році, до мене прибіг один жид, що жив при тій самій вулиці, що й я, й тепер оправдувався, що вже живе п'ять літ при цій самій вулиці і ще не представився мені . . .

Так само й русські перебігали до нас. Коли розгорнемо „Нову Свободу“ з того часу, знайдемо в ній декларації різних русских, що каляся у своїх гріхах і заявляли, що аж тепер у них відкрилися очі. На жаль, урядові кола наші брали ці всі декларації поважно.

10. В урядах.

Зараз по приїзді зголосився я до служби в Міністерстві Культу, Шкіл і Народньої Освіти. Начальник міністерства — Августин Штефан, бувший директор Торговельної Академії в Мукачеві — сказав мені, що дістаю директуру гімназії в Хусті, але згодом виявилось, що це місце обіцяв прем'єр комусь іншому. Мене приділено до міністерства, як інспектора гімназій і семінарій.

Робота в міністерстві йшла повним ходом. Найперше чеською владою штучно підтримуване мовне питання, так званий „язиковий вопрос“, перестало існувати, нікому й на думку не спадало інакше урядувати й інакше вчити, як тільки по-українськи. Щезли теж самі від себе чеські середні й народні школи. В чеських народніх школах училося 20% чеських дітей, а 80% жидівських. Тепер перескочили всі жидівські діти до української школи, чеських дітей було обмаль і чеські школи задля браку дітей перестали існувати. Чеські гімназії, що були в Ужгороді й Мукачеві, теж зникли, лишилися одні чеські паралельки при українській гімназії в Хусті й чеська учительська семінарія з Мукачева, вивакуована до Волівця.

Наші бюро були завалені справами: звільнення чеських професорів і передання їх чеській владі до диспозиції. Друга важлива справа була — організація нового українського середнього шкільництва. Гімназії були: в Хусті, українська з чеськими паралельками, в Перечині, вивакуована з Ужгороду, в Білках, перенесена з Берегова, в Великому Бичкові, чотири кляси гімназії оо. Василян, перенесені з Ужгороду; гімназію з Мукачева, що мала понад 1000 учнів, поділено покищо на три задля браку відповідної будови; в Сваляві, в Рахові і в Ракошині. Всіх учнів в цих гімназіях було 3,000.

Учительську семінарію — хлоп'ячу й дівочу — з Мукачева перенесли ми до Севлюша, а чеську з Мукачева до Волівця. Крім цього, були дві торговельні академії, в Сваляві і в Великому Березному та цілий ряд фахових шкіл. (Числа народніх та горожанських шкіл не знаю точно; знаю тільки, що по вакаціях

1939 року мали бути засновані 20 нових горожанських шкіл по різних селах Карпатської України).

Перед Міністерством Шкільництва — як і перед всіма урядами Карпатської України — стояли нові, тяжкі завдання. Воно мало дати нові напрямні навчання й нові шкільні підручники, відповідно до нових напрямних, а це все вимагало праці багатьох літ. Покищо наука відбувалася за плянами, наборзі устанovelеними. (Це Міністерство приймало до служби кваліфіковані сили — без огляду, в якій частині української землі уроджені.)

Міністерство внутрішніх справ переводило теж наборзі реформи. За ЧСР краєм управляла Краєва Управа з губернатором і віцегубернатором-президентом на чолі; тепер функції Кравовой Управи перейшли на окружні уряди, за виїмком справ, що вернулись до міністерства. Крім цього, частина краю перейшла до Мадярщини, отже не було треба такої кількості урядовців, їх звільнили й передали міністерству в Празі до диспозиції. Від міністерства внутрішніх справ були залежні Окружні уряди, з окружними начальниками на чолі, а від цих були залежні нотарі, до яких належало кілька громад. В громадах були старости.

Міністерство судівництва теж працювало від самих початків правильно. Це міністерство належало до дра А. Волошина, якого заступав радник Августин Дутка. З притиском мушу піднести, що радник Августин Дутка так само, як і начальник Міністерства Шкіл — Августин Штефан, — не занедбав справи і з самого початку покликав до судової служби тих суддів, українців-емігрантів, які служили в західних краях, у Словаччині, в Мораві, Шлезьку і в Чехах. Візвані судді приймали і суди віразу були обсажені фаховими силами.

Хоч корогкий був час тривання Карпатської України, Міністерство судівництва утворило під проводом надрадника Івана Комаринського комісію для усталення правничої судової термінології. Не вважаючи на тяжку бюрову працю, члени цієї комісії сходилися щодня і праця жвіво поступала наперед. (Переклад адміністративного поступування і правничий словник адміністративного поступування видав був коротко перед упадком Карпатської України др. Стефан Стебельський, під титулом: Адміністративне поступування — Хуст 1939. Не знаю, чи цю книжечку вивіз її автор із Хусту. Дра Стебельського заарештували мадяри і він довго пересидів у в'язниці без жалного слідства...)

Гірше, як в Міністерствах шкільництва, внутрішніх справ і судівництва представлялася праця в Міністерстві торгівлі, на чолі якого стояв міністер Юлій Ревай. Це міністерство мало вісім ресортів: 1) Господарство, 2) фінанси, 3) залізниці, 4) пошта, телеграф, телефон, 5) здоров'я, 6) торгівля, промисел, 7) прилюдні роботи, 8) соціальна опіка

Юлій Ревай безумовно здібна людина, працююва, з великою ініціативою. Коли його до того зміримо мірилом малої Карпатської України, то це людина перша, а першим людям прощається багато їх хиб. Вмів тільки по українськи, чеськи й мадярськи. Був гордий і

часто легковажив собі людей, особливо тих, яких не потребував. Не цінив теж фахових студій, фахового знання.

Знаємо, що звичайна людина може добре працювати тільки в одному уряді, знаємо й те, що нема таких незвичайно здібних людей, які вміли б рівночасно працювати в кількох урядах. Вихід був тут один, що міністер не потребував сам у всіх тих урядах працювати, а мав лише працю уміло zorganizувати. Але того міністер чи не вмів зробити, чи не хотів, чи і не вмів і не хотів? Він не покликав — як це сталося в Міністерствах шкільництва й судівництва — до праці фахові сили — українців-емігрантів із західних країн, а працю виконував сам, або хотів її виконати виключно при допомозі місцевих автохтонських сил. Але я вже здадував, що місцеві українці не мали досі розвинутого ні господарського самостійного життя, ні економічного. Звідки ж було взяти оті фахові місцеві сили?!

Своїм заступником, шефом міністерства, яке об'єднувало аж вісім міністерств, іменував міністер . . . молодого правника, що мав дворічну практику при адміністрації — людину з менш як пересічними здібностями. Своїм особистим секретарем призначив . . . учителя горожанських шкіл, який не мав поняття ні про державну адміністрацію, ні спеціально про організацію вісьмох міністерств. Але пан міністер іменував його швидко . . . державним комісаром, до чого звичайні смертні люди потребували мати скінчений університет і 10 літ служби . . . Ведення фінансів Карпатської України передав пан міністер у руки молодого правника, який служив мабуть два або три роки при фінансовій дирекції і якому його ресорт переріс понад голову. Фахівці в фінансових справах були, це були українці-емігранти, що служили в Словаччині, в Мораві, Чехах, і з яких деякі й укладали державні бюджети цих країн, але ні пан міністер, ні його референт не бажали мати в себе цих фахових людей. Не допускали вони теж і місцевих фахових сил, не диво, що один із них говорив мені злібно:

— Маю скінчені права, маю скінчену високу торговельну академію, маю й вісім літ практики в Державному банку, а місця в міністерстві Ревая не можу дістати. Іншого виходу нема, як скласти мені семінаріяльну матуру і аж так здобути повну кваліфікацію. (Це була аллюзія до освіти пана міністра).

Тільки два були ресорти, що їх вели фахівці: це ресорт прилюдних робіт і ресорт соціальної опіки.

Ресорт прилюдних робіт вів фаховець українець-емігрант інженер Олександр Санат. Цей ресорт мав багато праці при наладненні комунікації в Карпатській Україні. Ми мали 316 кілометрів нормального і 101 к. вузькоторового залізничного шляху. Лихо було в тому, що це були три залізничні лінії з півночі на південь, до мадьярської границі, але ці три лінії не були злучені з собою, бо не мали ми в руках ні стації Чопу, ні Батю. Комунікація відбувалася з місцевостями, положеними на заході, з Словаччиною, Чехами — при допомозі автобусів. Але ми стратили й найліпшу дорогу, муровану, широкую через Мукачево, Берегово, а користатися мусіли гіршими дорогами, гористим тереном, вузькими і з численними серпентинами. Ці

дороги прийшлося таки взимі розширювати, серпентини злагіднювати. Одна дорога вела з Хусту через Сваляву, Перечин, друга з Хусту через Севлюш, Великі Комяти, попри Росвигово, через Середнє, попри Ужгород.

Реферат соціальної опіки вів др. Степан Стебельський, який ці справи вів і за ЧСР, але який мав великі труднощі в урядуванні з боку пана міністра. Між іншим ще за часів ЧСР мав пан міністер, тоді посол соц.-демократичної партії, в самій партії ворога, Дмитра Німчука, що вірно служив чехам і виступав проти посла Ревая. Щоб тепер унешкідливити свого противника, іменував його пан міністер директором новозаснованого уряду „Краєвий заклад соціального забезпечення“. Пан Дмитро Німчук був добрим агітатором соц.-демократичної партії, виголошував палкі промови проти буржуїв, капіталізму та визиску робітничих верств, або й проти Італії, яка важилася наших друзів, абесинців, воювати... — але пан Дмитро Німчук так не мав поняття про права, про закони, соціальне забезпечення, — він мав укінчену мабуть тільки народню школу. Це не є жадною ні хибю, ні ганьбою; лихо зачиналося аж тоді, коли пан Німчук стилізував розпорядки, пан міністер без порозуміння з референтом соціальної опіки їх підписував, а... держава мала платити мільйонові відшкодування, спричинені цими розпорядками...

Ще одної речі не можу поминути. Час був такий, що треба було бути в якнайбільшму контакті з Німеччиною, тим більш, що люди з уряду сподівалися, що Німеччина інвестує великі капітали в господарське життя Карпатської України. З німцями отже було треба говорити. Пан міністер не вмів по-німецьки; отже знову треба сказати, що це не була ніяка хибя, але він дібрав собі свого заступника, який теж не вмів; але він вибрав собі й секретаря, який теж не вмів... Перекладчиком був один із його урядовців, але який теж не говорив плинно, не говорив правильно. А може й говорив правильно, тільки німці не дуже то розуміли... Німецький консул у Хусті скаржився українцям:

— Лихо мені з паном міністром Реваєм, прийде до мене, сам по-німецьки не вміє, а приведе з собою перекладчика, який теж не говорить плавно й вільно і я не можу з ними домоворитися.

Не треба думати, що в Хусті не було людей, які не вміли б добре по-німецьки, але це були українці-емігранти, та тих пан міністер не хотів уживати. І в своїх поїздках до Німеччини брав із собою людей, не дуже грамотних у німецькій мові; одне письмо, передане паном міністром Реваєм німцям, німці передали до Українського Наукового Інституту в Берліні з просьбою, щоб хоч вони вияснили, про що там іде мова, бо вони, німці, не розуміють... Не диво, що й відповідними успіхами вінчалися ці поїздки, не диво, що й відповідний моральний капітал вони нам принесли...

Ще одно мушу тут згадати. Одного разу побіг я до міністра, коли він уперше мав їхати до Берліна, і сказав йому, що він мусить, їдучи до Німеччини, взяти з собою фахівців, які вже були в Німеччині, які правильно і плинно говорять по-німецьки.

— А кого б ти думав? — спитав мене, але в тому голосі було стільки сміху та іронії, стільки гордості та глуму, що мені вже й відійшла була охота далі говорити. Проте я подав кандидата — людину старшу, розумну, правника, що знав господарські відносини Карпатської України і знав Німеччину, — ну, і вмів по-німецьки, а тільки . . . не був автохтоном.

— А ще кого мені радиш? — спитав пан міністер, посмішкуючи з мене. Я більш нікого не подав і відійшов. Не було з ким говорити.

Уряд пана прем'єра стояв вище, хоча й він мав свої хиби.

Про два міністерства, на чолі яких стояв пан прем'єр, про Міністерство Культу, Шкіл та Народньої Освіти та про Міністерство Судівництва говорив а вже вище. При Президії була Правнична Комісія. На її чолі стояв др. Михайло Брящайко. Ця комісія складалася з фахівців-правників і що перейшло через цю комісію, мало голову.

Сам пан прем'єр — бувший директор учительської семінарії в Ужгороді — відіграв у національному і політичному відродженні Карпатської України велику ролю. В часі перед світовою війною і в часі світової війни, коли ця країна ще належала до Мадярщини і коли наше слово й наша культура й наші люди були тут переслідувані, він належав до тих нечислених одиниць — їх можна було почислити на пальцях, — які дбали про наше, тоді упосліджене шкільництво. По прилученні країни до ЧСР, коли наше слово дістало волю, А. Волошин належав завжди до перших працівників на народній ниві. Людина наскрізь чесна, шляхетня, розумна й загальнолюблена, мав однак кілька прикмет характеру, які в приватному житті можна часом уважати за великі заслуги та незвичайні чесноти, але які в прилюдному житті можуть статися й — злочином. Маю на думці його велику доброту. З багатьох прикладів наведу один. Десь в 1924 році працював я з паном прем'єром в дирекції театру, який утримувала Просвіта в Ужгороді. Адміністрація того театру робила борги, які дуже обтяжували Просвіту. Я перевіряв касові книги адміністрації і знайшов причини роблення непотрібних боргів. На засіданні дирекції виступив я з оскарженням адміністрації й управи театру і подав проєкт, як завести лад. Ми не сміємо видавати більш, як маємо, це був зміст мого проєкту. Щоб його провести в життя, треба було обмежити право адміністрації й управи на видавання грошей. Пан Волошин, як голова дирекції театру, був захоплений цим проєктом, піддав його під голосування і його ухвалили. Але цією ухвалою не були вдоволені актори, не був вдоволений адміністратор театру, якому ухвала в'язала руки при видаванні грошей, не була вдоволена й управа театру. Вони всі вдалися до директора Волошина і стали його прохати і стали представляти свою біду і стали багаті і пан директор у своїй доброті дав себе переконати. Театральну дирекцію „Просвіта“ розв'язала, мене з неї викинула і нову Дирекцію усталила . . .

... Актори назвали його за це батьком, а театр мав до року вже не 100,000 к боргу, а 200,000 корон...

Так поступав пан прем'єр. З тієї доброти впливала й нерішучість. Одного дня підписав пан прем'єр якийсь розпорядок, а другого дня просив референта, щоб зреферував справу — проти того розпорядку.

— Знаєте, це бідна людина, приходив до мене, прохав, треба ж бути милосердним...

Таких справ було багацько, нині вирішених сяк, а завтра так, що не раз відбивалося фатально на державних справах. Про це буде далі мова.

За це й назвали його всі не „Державним мужем“, ні не „Вождем“, а „Батьком“.

Що ця доброта пана прем'єра була загальною знана, то націоналісти, боячися, щоб з тієї доброти та не вийшло яке лихо — дали панові прем'єрові двох комісарів, чи секретарів, дра Степана Росоху і Івана Рогача, але задля вибору людей річ із злої ставала ще гірша. Др. Росоха і Іван Рогач — обидва заслужилися своєю працею над національним відродженням молоді, але я мав враження, що це хтось хотів з них обох собі добре поглузувати й віддав їм обом такий високий, відповідальний уряд. До того уряду вони не годилися, поперше тому, що жаден із них не служив ніколи при адміністрації, тим самим не мав перегляду державного апарату. Подруге, це був час, коли Карпатська Україна кооперувала з німцями, безнастанне приходили до пана прем'єра німецькі редактори, учені, різні делегації йтп, а тут секретарі пана прем'єра, що перші стрічаються з тими делегаціями, не вміють по-німецьки. Крім того, пан Рогач захорював на маню великості, що осмішувало нашого пана прем'єра й цілу нашу державу в очах своїх та і в очах чужинців. Ось приймає пан прем'єр якусь депутацію й відповідає їй. На це виступав пан Рогач між пана прем'єра й депутацію й дезавує пана прем'єра. Каже:

— За цю річ не ви, пане прем'єре, відповідаєте перед Рібентропом, а я! Ця річ мається цілком інакше, а це так і так. (Це я знаю від членів тої депутації, які про це з жалем оповідали).

Пан Рогач завжди мусів був бути, коли пан прем'єр приймав знатніших гостей, він і видавав накази в імені пана прем'єра, за які цей мав опісля неприємності. Він був автором найдивовижніших вісток, які завжди з'являлися в тривожній хвилині й мали потішити. Коли ми не могли виїхати з Ужгороду задля браку тягаровиків, пан Рогач дістав із Відня вістку, що німці вислали вже 100 тягарових авт, щоб ці перевезли українців... Це він поширив у Хусті вістку в тривожній хвилині, що міністер Ревай їде на авдієнцію до канцлера Гітлера, вже Гітлер його приймає... Або знов: — Ось перед хвилиною телефонували йому з Берліна, що німці вислали проти мадярів 1,500 літаків...

До повного образу треба додати, що він, що ні дня не служив при війську, був іменований мабуть підполковником Карпатської Січі і ходив в однострої із золотими вилогами, револьвером при боці і райпачем у руці. І — ніде правди діти — дівчатам дуже подобався.

Про пана Рогача оповідали мені члени одної німецької делегації, що коли прийшли до канцелярії пана прем'єра, пан Рогач привітав їх словами:

— Вер дер? — що мало мабуть означати: — Хто ви є? — Опісля взяв за руки і повів їх до другого бюро, де сиділи урядовці, що вже вміли по-німецьки . . .

Оця річ причинилася дуже до спопуляризування нашої країни між німцями і до спопуляризування імени Рогача. — Що робить Вер дер? — питали мене у Відні. — Що робить той, що перед Рібентропом відповідає? — питали мене в Празі. — Як я був у Хусті, спізнав Рогача, — оповідав мені один редактор заграничного часопису, — а Рогач мені сказав: — Ну так, ви є редактором і я був редактором „Свободи“ в Ужгороді. Ми колеги!

. . . Коли ж у Хусті зачали стріляти, Рогач кинув револьвера, кинув і райпача, дістав хворобу, яку жиди дістають із страху й урядовав у канцелярії, на якій написані два 00 . . .

Одного разу був я в пана прем'єра, як він передо мною й іншими скаржився, що не міг спати вночі задля неприємности, яку йому наробив його секретар, пан Рогач.

— Можу до того додати кілька слів? — спитав я. Я знав, що пан прем'єр не любить жадних зауваг, особливо не любив їх від мене.

— Прошу.

— Що не можете через своїх секретарів спати, то не винні тому ваші секретарі. Вони молоді, ще без досвіду, але винні тому ви, що їх тримаєте.

— Не маю нікого.

Я подав ім'я старшого правника, який служив колись при адміністрації, розумна людина, з великим життєвим досвідом і практикою і з великим знанням господарських справ Карпатської України. Зо фаху він був адвокат.

— Емігрант! — була відповідь.

— Емігрант — значиться більше світа бачив, певніше навчився на своїх ногах стояти, а що старший, не буде робити дурниць, — пробував я витолкувати, але дарма. Емігрант — і кінець!

Але справа не була тим скінчена. Вона боліла мене й багатьох наших, які хотіли, щоб уряди були якнайліпше обсажені, а в першу чергу уряд пана прем'єра. Річ взяли на себе люди, які сходилися щодня з паном прем'єром і які мали на нього вплив. Я сказав і своїй жінці, яка заходила часом до сестер пана прем'єра, щоб там вона при кожній нагоді говорила, що наймудрішою людиною на світі є др. Д. По кількох тижнях ми й досягнули свого, телеграфічно покликали дра Д. до служби. Він не був тим вдоволений, бо, як адвокат, тратив — держава не могла йому стільки платити, скільки приносила канцелярія. Але справа вимагала того й він згодився прийняти посаду. До кількох днів однак відкликано іменування — людина,

яка збагачувалася інтервенціями в жидівських справах, а опісля торгівлею валютою, представила його, що він кацап та що він живе з жидами... За це запропонували панові прем'єрові, щоб він іменував своїм секретарем — народнього вчителя. Мені оповідали, що той учитель, покликаний до служби, мав заявити:

— Пане прем'єре! Коли мені скажете чистити вам підлогу, або робити роботу, яку я умію, то радо буду вам служити. Секретарем вашим не буду, бо не вмію по-німецьки й на справі не розуміюся.

... Тоді ми пустили нову інтригу і зголосився новий кандидат, адвокат, з укінченою дипломатичною школою, людина розумна, тактовна. Його іменували рівно тиждень перед упадком Карпатської України, але зараз же один із командантів „Січі“ заявив йому:

— Ми вас не знаємо, не признаємо й будемо проти вас.

— І я не знаю вас! — відповів новий секретар і вже зачиналася війна.

Люди добрі! І як могли ми утримати в руках цю державу, коли за такі прості, загально зрозумілі речі, як те, що секретарем прем'єра мусить бути правник і вміти бодай по-німецьки, треба було аж вести війну і — її програти?!

11. Легенди.

Щоб вище наведений приклад боротьби за обсаду місця секретаря був зрозумілий, мушу розповісти про одну місцеву легенду, яка повстала в тому часі і яка запаморочила невинним людям голови.

Кожний час має свої легенди про вибраність поодиноких людей чи груп, які мають спасти цілі народи, або про вибраність народів, що мають спасти цілу людськість. Одна така легенда повстала і в Карпатській Україні. Це було переконання, що автохтони, уродженці Карпатської України, найбільш здібне, найбільш розумне, найбільш політично вироблене з усіх українських племен і що саме цьому племені судила доля збудувати не тільки Карпатську Україну, але й перейти гори й вибудувати велику соборну Україну...

Як зродилася ця легенда, це глибоке переконання й ця глибока віра?

Українці Карпатської України — це було щойно перше покоління, яке виступало на політичному полі, українці-емігранти — це було вже четверте покоління, яке мало вже традицію боротьби й досвід і вміло працювати. Чеським державцям не було це на руку й вони старалися при кожній нагоді відмежувати українських емігрантів від культурної та політичної праці автохтонів. Чеські державці воліли мати діло з автохтонами, ще політично невиробленими, нерішучими, часто хиткими, боязкими.

Не безо впливу був тут і давній спомин. При кінці XVIII віку мали закарпатські українці вже латинські школи, де осягали освіту рівно

високу, як в інших західноєвропейських землях. В Галичині в тому часі стояло шкільництво досить низько, стояло воно низько і в Україні та в Росії. Не диво отже, що уродженці Закарпаття, укінченці латинських шкіл, ішли учителями до Галичини, в Україну й Росію (Михайло Балу дяньський — ректор університету в Петербурзі, Іван Орлай — директор ніжинської гімназії, Петро Лодій — професор університету у Львові, опісля в Кракові, в Петербурзі, Іван Земанчик — професор університету у Львові та інші).

— Колись наші предки ходили за Карпати вчити українців розуму, а ми чи підемо коли, брате команданте? — питали мене пластуни в таборі.

— Колись були ваші предки розумніші латиною, тому йшли учити розуму, коли й ви будете чимось потрібним розумніші, підете й ви, і радо вас приймуть.

Чи не на весну 1938 року слухав я викладу в Ужгороді, коли прелегент, пізніший міністер Ю. Ревай, толкував, що українці Карпатської України стали на полі культурнім, економічним та політичним вище за галичан і що недалекий уже час, коли вони зачнуть в Європі заступати загальну українську справу. Я слухав цей виклад і мені ставало соромно. Я хотів відповісти, що прелегент не має поняття про річ, про яку говорить, але стямився — він думав на себе — посла, що це він буде заступати українську справу в Європі. Річ ставала гумористична, і я вже не промовляв. Тепер, коли ми були в Хусті, легенда про вищість українців Закарпаття росла, як Шевченкова тополя, все вгору та вгору . . .

В Хусті доводилося мені та іншим часто почути такі перехвалки:

— Ви, українці-емігранти, будували українську державу, та не збудували, аж ми її поставили!

Або розмова в товаристві:

— За Карпатами немає жадної української інтелігенції, і нам прийдеться бути там високими урядовцями.

— Звичайно говорять, що сонце сходить зо сходу, цим разом зійде воно від нас! — говорив знов міністер Ревай.

— Ми мавмо людей, яких немає в усій Україні, такий наш . . . ітд., ітд.

Оце почуття вищости, оці сні про майбутню велич і про сповнення великого завдання в майбутності казало всім місцевим дивитися на нас емігрантів, як на нижчу породу людей, як на рабів, які вмюють в урядах добре й пильно працювати, але яких неслід допускати до важних державних справ. А коли з конечности вже й допустили до якого високого місця, то він не смів чимбудь наразити собі місцевих

Хай це буде вияснення, чому пан міністер предкладав на секретаря пана прем'єра місцевого вчителя й чому думав, що вчитель, але місцевий, більш до того кваліфікований, як старий правник, але емігрант.

12. Карпатська Січ.

За зразком німецької організації „Hitlerjugend“ Пластовий улад і Карпатська Січ мали вести передвійськове виховання. Пластовий улад до 17 року життя, від 17 Карпатська Січ.

Комендантом Пластового уладу вибрали молодого місцевого українця Степана Папа, почесним комендантом — мене. Я почеснями не вдоволься, а вів із Степаном Папом далі товариство. Ми зладили нові статuti, зробивши Пластовий улад незалежним від празької централі товариством, поділили край на округи, настановили комендантів на округи і стали переводити реєстрацію на 1939 рік

Ми мали співпрацювати з Карпатською Січчю, але ця співпраця якось не йшла в лад; ми йшли окремими дорогами, найбільш мабуть тому, що ми мали старе товариство з ясно означеними цілями і вже з виробленою системою праці. Січ не була ще зорганізована, щойно шукала доріг.

Писати про Карпатську Січ спомини — дуже тяжко, найбільш тому, що багацько було в ній скритого, що часто не знати було, хто за якийсь вчинок Січі був відповідальний. Моє завдання облегує та обставина, що я не пишу історії Карпатської України, ні історії Карпатської Січі, а свої спомини — те, що я бачив, пережив, передумав.

— Де найбільш української правди в Хусті? — питав я не раз.

— Кажіть, пане професоре! — питали мене з команди Січі.

— В бувших соціялістів її нема, вони ще недавно служили іншим богам, не українському. Люди коло пана прем'єра старші, виховані в мадярському дусі, їх українська правда ще скаламучена мадярською. Найбільш української правди — в Січі.

— Браво, пане професоре, що хоч ви із старших нас признаєте! — тішився один із комендантів Січі.

— Найбільш нашої, української, правди в Січі, але ця правда ще молода, без досвіду, часто розперезана, бунтарська, отаманська! — додавав я.

На цьому своєму первісному осуді, висловлюваному нераз у Хусті, і сьогодні стою. Найбільш української правди було таки в Січі, але Січ була ще не зорганізована, розперезана, бунтарська та дурна.

Старше місцеве покоління було задуже автохтонське, задуже приросле до місцевого ґрунту. Як я вже вище згадував, це покоління не було в силі витворити досі своє власне політичне життя, а служило в чужих політичних партіях. Це старше покоління було давньою школою й родинними зв'язками ще зв'язане з мадярами і мадярською культурою, воно ще не змогло в повні жити в українському світі, думати виключно українськими категоріями. Дехто із старшого покоління перескочив до українства в останній момент, сподіваючися тепер на українстві зробити добру кар'єру.

Молоді з Карпатської Січі вносили в життя країни молоду, гарячу кров, новий розгін, беззастережне бажання служити і вмерти

за Україну. Коли що було героїчне в історії Карпатської України, то це дала Карпатська Січ, і якщо в цій країні будуть співати пісні, по-тайки перед мадярським жандармом, то це будуть пісні про Карпатську Січ.

Це молоде покоління лучило в собі синів із різних українських земель в одну цілість, в одну громаду душ. Як сумно й не випав кінець Карпатської України, молоде покоління змило своєю кров'ю, жертвою свого життя всю ганьбу, всі гріхи всіх, здобуваючи здивування й подив у своїх і чужих.

— Що це ви за народ, українці, що ваша молодь, як льви, б'ється за цей шматок землі?! — питали в Хусті мадярські старшини, повернувши з бою з січовиками.

З політичних причин, від українського народу незалежних, віддано Карпатську Україну в руки Мадярщини, але жертва, яку принесла молодь Карпатської Січі в обороні цієї землі, збудила подив і змусила застановитися у тих, які її віддали: — Чи не змарновано цього дару, цієї цінної молоді крові?!

В Карпатській Січі згуртувалося все, що було найкращого, найціннішого в Карпатській Україні і сумежних українських землях. Крім місцевих, були тут і галичани, що перейшли через гори, щоб тут служити Україні, а в разі потреби над берегами Тиси й зложити свої голови. Були тут і давні українські емігранти, що досі проживали в Празі, Відні, чи в Берліні, — всі збігалися сюди до хоч і малої, але своєї рідної землі.

Своїми виступами молодь Карпатської Січі просвічувала нарід, поширювала національну свідомість, своєю смертю зробила ця молодь з різних українських земель землю цю справді українською, зрошеною гарячою українською кров'ю. Це добре зрозуміли мадяри й тому тепер вони роблять такі великі зусилля змити українську кров із цієї землі, тому такі переслідування українського елемента в Карпатській Україні. Хто цікавий, хай перегляне числа тодішньої „Нової Свободи“ й знайде там багацько матеріалу про цю працю Карпатської Січі, а спеціально про цю працю округних Січей, про відчиги, концерти, академії йтп. Хто жив тоді в Карпатській Україні, той до смерті буде пам'ятати ці величні походи з українськими прапорами, українською піснею, цей вияв життя української душі на вільній українській землі.

То, що зробила Карпатська Січ, не зробив ніхто із старшого покоління, тому то й казав я в Хусті й кажу нині, що найбільш нашої, української, правди було таки в Карпатській Січі.

Але говорив я в Хусті і сьогодні був би несправедливий, коли б не повторив ще раз, що ця найбільша українська правда в Карпатській Україні — була ще незорганізована, розперезана, отаманська й дурна!

Я вже згадував про динамізм, як тезу, і про знання, як антитезу, які щойно у сполучі можуть дати синтезу — мудрий чин. Досі говорив я про добрі сторони Карпатської Січі, які впливали з динамізму, охоти до чину, охоти й сильної волі збудувати Українську Державу. На жаль, рівнорядно з домаганням динамізму не йшло й домагання знання, фаховости. Навпаки, всяке знання, всяку фаховість часто уважали за дурну вигадку професорів, чи бюрократів. А зауваги, які випливали з фаховости, уважали ледви чи не за злочин.

У всьому нашому житті має перевагу лірика. В письменстві лірика, в політиці лірика, а навіть і в торгівлі ще лірика. Але вертаймося до Хусту. В організації Карпатської Січі рішала не фаховість, а автохтонство й динамізм. На чолі Карпатської Січі стояв селянин із Ясиння, Дмитро Клемпуш; походив із національно свідомої селянської родини, яка в житті Карпатської України відіграла значну роль. Це — здається! — й була одна одинока причина, чому він став комендантом. Служив у війську ще за часу світової війни, де дістав ступінь підстаршини, отже низький, до того мав його він ще перед двадцятьма літами, а тому не міг мати поняття про модерне ведення військових справ. Освіти теж не мав такої, щоб дати напрямні цілокраєвії, молодій організації. Мовчазний, з козацькою шапкою, довгим шликом і дивним кутасом при шлиці. На докори, що Січ не зорганізована і що він з нею не в силі дати собі раду, відповідав супокійно:

— Але ж це все ще зробиться, це все ще зробиться . . .

Другий комендант, Іван Роман, урядовець банку, при війську був рахунковим підстаршиною. Правда, людина працювита, з ініціативою, але типовий український отаман із українських степів з 1919 року, працював у різних українських товариствах, але в усіх або розсварився в товаристві і виступив, або його викидали. Оця упертість і низьке військове знання були найліпші кваліфікації для українського отамана з 1919, або коменданта Січі в Хусті з 1939 року . . .

— Мені не наказує ні Прага, ні Волошин, а тільки команда Січі!
— (А він сам був у команді . . .)

Третім і четвертим були др. Степан Росоха й Іван Рогач, обидва секретарі пана прем'єра. Обидва у війську — ні день, але в Січі — підполковники . . . Обидва — яскраві приклади динамізму без знання. Не треба думати, що в самому Хусті не було в тому часі військових старшин, що колись визначилися в боях за Україну і добре визначилися; не треба думати, що і в чеському війську не було добрих українців, добрих фахівців. Але система вимагала не фахівців, і тут була Ахілева п'ята того націоналізму. В Хусті була поширена фотографія чотирьох комендантів. При розгорненій мапі сидить Росоха, Клемпуш і Рогач та показують пальцями по мапі; з правого боку стоїть Роман і мабуть апробує їхні військові плани. Цю фотографію дилетантської несмачної мегаломанії і нашого духового убогства вважали за конче потрібне репродукувати в збірнику „Карпатська Україна в боях“, ст. 34.

Крім вище згаданих комендантів Січі, була ще й якась укрита команда, яка складалася з українців із різних українських земель. Ця команда мала мабуть 8 членів. В збірнику „Карпатська Україна“, ст. 36, говориться про це: — „Властивою військово-вишкільною працею в Січі керував вужчий штаб, що складався з відповідних референтів“. — Це були здебільша колишні учасники терористичної акції в Галичині, опісля кинені на еміграцію, де покінчили, або й не покінчили студії, але де здебільша тяжко бідували.

Відірвані від життя теоретики, які замість життєвого досвіду, життєвої мудрости мали в запасі безліч фраз, безліч приписів, як варити смачні обіди. Але як у практиці їх зварити й чи ті, що писали ці приписи, їх випробували й чи їли ці обіди й чи не були від них хворі, — цього ніхто не знав.

Одним із таких приписів, одною з таких безперестанно деклямованих фраз — була соборність України.

— Ми одні соборники, а всі інші дрянь! Вся українська еміграція, що служить в урядах ЧСР, не соборники, а компромісовці, дрянь! Всі в Галичині — дрянь, і в Буковині дрянь!

Одного не потребує додавати, що це не була жадна штука виголошувати палкі слова про соборність України у віденських чи празьких каварнях, або на зібранні в Карпатській Україні, але тяжко було бути для прикладу народнім учителем у ЧСР, або в Галичині, чи на Буковині, добре вчити у школі, а ще знайти час вести в селі читальню чи кооперативу, вести серед тяжких обставин, вміти ці тяжкі обставини поборювати й не дати себе знеохотити. В Європі, а вже Богу дякувати і в нас, спізнали, що тип такого діяльного в щоденному житті вчителя — позитивний; тип, що тільки декламує для прикладу про соборність, а практично в житті безсилий — негативний.

Ці люди попадали в гістерію перед реальними фактами життя. Треба, щоб Карпатська Україна мала свою жандармерію, тому запропонували спис мабуть 620 січовиків, що хотіли статися жандармами. Думали, що цих 620 людей вбере на себе жандармські однострої і проблема вже розв'язана. Практика життя вимагає, щоб кандидат на жандарма мав відповідну освіту, вислужив у війську, не був судово караний, виказався моральною поведінкою; а нарешті такий кандидат мусить перейти відповідний вишкіл і практику, які тривають кілька літ. Ці вимоги життя, ця практика держав злостили теоретиків, виводили їх із рівноваги. Вони хотіли вже сьогодні мати готову українську жандармерію, а що знаходили опір у практиці життя, то попадали в гістерію, й референта, який дав перевірити, чи кандидати відповідають приписаним вимогам, були готові і вбити — як казали — за саботаж!

Таких прикладів незнання теоретиків, що хотіли кермувати життям, можна навести більше. Особливо прикладів гістерії. Що й ці коменданти не були фахівцями у військових справах і що мало їх загалом служило у війську, мушу хочби тому згадати, щоб їх оправдати, чому то пізніше вони, викликавши бій, самі втікли...

Оце покоління було виховане в негачії до існуючих порядків, існуючих урядів у Польщі, Росії, в ЧСР; було виховане, щоб бурити існуючий державний лад. Тепер ці самі малі будувати, а це: по-перше не відповідало їх вихованню, їх способові думання, а по-друге: вони не вміли будувати.

Це покоління було виховане в сліпій вірі, що це тільки воно в силі, що це тільки воно збудує Україну, воно — а ніхто інший. Наслідок? — вся влада мусить бути в їх руках. В дальшому наведу факти, які вимовно про це свідчать. А щоб дістати владу в руки, треба робити бунт проти існуючого уряду.

Із збірника „Карпатська Україна в боротьбі“ можна вибрати багацько прикладів на те, як ставилася Команда Січі до уряду. Для пр.: „Примним навіть був цей стан в близькому та дорогому мені колі побратимів, що без вагання, всі пропозиції пана з уряду приймали дружим „Ганьба“. (75 сторона). Це були військові, що окликом „Ганьба“ приймали не пропозиції, а наказ не якогось чужого, а таки свого українського уряду!

Або на іншому місці — сторона 65: „Там була її (Летючої Естради) перша власна домівка, з якої вона не уступила мимо офіційної інтервенції поліції, ворожой постави господаря та навіть заходів впливових українських чинників.“ Автор споминів мав ще тільки додати: бо так нам хотілося!

А поза тією командою була ще якась команда. Подробиць не знаю, але знаю, що ця друга й третя команда була окутана якоюсь тайною, отже була поза відповідальністю перед громадянством. Про цю річ згадую тому, що сьогодні хоче дехто всю вину за помилки в Хусті скинути виключно на автохтонів. Людей на вулиці хапали члени команди — не автохтони, а пошту ограбував перед приходом мадярів член команди, теж — не автохтон. Правда, хоч яка вона прикра, може бути одна, не дві. Загально говорили, що в цій тайній команді Січі сиділи й чужі офіцери.

12. Хаос в організації Січі.

Нефаховість із надмірним волонтаризмом робила те, що робить і авто з сильним мотором, але без розумного керманіча. Вона скакала на всі боки, викликала страх у людей, доки не заїхала на якусь перешкоду і не вбила всіх, або більшість, що на ній їхали. То був кінець і тільки такий кінець міг бути.

Нефатові коменданти не означили меж своєї чинности. — Команда Січі втручалася до всього, всюди хотіла бути, в усім забирати голос, всі справи вирішувати. Це був свого роду тоталізм, властиво не тоталізм, а імітація тоталізму, бо ж Січ не мала до того фахових сил. Це був другий уряд Карпатської України, який саме й тим, що був другим, вносив хаос і колотнечу.

Січ мала вести передвійськовий вишкіл.

Січ — як уже було сказано — вела працю культурного, національного й політичного освідомлення населення.

Січ бажала бути, а наприкінці й стала військовою силою — без фахових старшин.

Січ робила й службу тайної поліції, перевірювала, на якій основі й пощо до Хусту хто приїздив, особливо український емігрант, а небажаних відставляли поза границі Карпатської України, хоч його папери були всі в порядку.

Січ сповняла й функції „Второй Комісії“ Петра Великого — ловила на вулиці особливо галицьких емігрантів і без переслуху — била й катувала. Так побили п'ять або шість емігрантів під pretextом, що це бувші соціялісти, хоч у самій Команді були бувші соціялісти й бувші комуністи й бувші кацапи. При цьому між іншим полагоджувалися особисті порухунки. За програний судовий процес у Празі вільно було зловити противника в Хусті й відбити йому нирки та зробити з нього каліку на все життя. Це страшні були речі, але були — у нас, у нашій Україні. Мовчати про це уважав би я за злочин.

Січ вела й промисл: команда Січі в Хусті винаймала „Січову Гостинницю“, а один із комендантів ще мав фінансувати дві молодчанні в Хусті...

Січ виконувала судівничу владу: січовики судили людей по селах. Сімнадцятилітні хлопці заприсягали селян і видавали присуди; Команда Січі в Хусті не уважала це за аномалію й не виступала проти цього, навпаки — хвалилася, що таких присудів видали січовики вже ... п'ятьсот.

Січ не була вдоволена театром „Нова Сцена“ і зорганізувала, для конкуренції „Новій Сцені“ — Летючу Естраду.

Січ хотіла відіграти ролю найвищого державного контрольного уряду, втручалася до всіх державних справ, іменування урядовців ітп.

В альманаху „Карпатська Україна в боротьбі“ згадує автор на 40 с.: „Січ вимагала (!) рівнож передання служби безпеки в краю, це є — жандармерія та фінансової сторожі, в українські руки, бо вони були до української влади ворожі й непевні. Ці вимоги Січі не стрінули успіху“. (Безперечно було правдою, що чеська жандармерія й фінансова сторожа, або деяка її частина, відносилася до українського уряду ворожо й була непевна, але було теж безперечною правдою, що український уряд та все українське громадянство знало, що в українській державі мусить бути заведена українська жандармерія й українська фінансова сторожа, але невже ж цю реформу міг був у силі і зумів би перевести комендант Клемпуш у спільці з трьома Ро?! (Роман, Росоха, Рогач). Правничі комісія уряду й відмовилася ухвалити проєкт закону в тому ділі.)

Врешті: Команда Січі в Хусті вважала себе за найвищий ареопаг державної мудрости, за найвищого виразника українського патріотизму...

Про цю державну мудрість кілька слів.

Це загальна характеристична риска кожної молоді всякого народу, що вона негує багато з того, що зробили батьки, й думає історію від

себе зачинати. Але частина молоді в Карпатській Січі й деякі коменданти тієї Січі спеціально підкреслювали, що все, що старше українське покоління перед ними зробило — ні, перед ними ніхто нічого не зробив, а всі тільки плакали, стогнали, зойкали, охкали... Щойно вони здібні до праці, до чину, щойно вони збудують Україну.

Ця молодь — з браку відповідного знання — зачинала історію від себе, а це треба сказати, що таке переконання тієї молоді було пусте й дурне.

Ми, українці, — старий європейський народ, що виніс на собі всі удари Заходу, а ще більш Сходу Європи, і який в тяжких боях із Сходом і Заходом Європи довгі віки вмів утримати в своїх руках свою самостійність. А коли в тяжких боях із Сходом і уляг, то таки не кидав думки відбити свою самостійність і далі йшов в кєрваві бої. Всі віки нашої історії повні боїв, походів, кєрвавих змагань.

Ми, українці, — духова одиниця, що живе з давніх-давен своїм власним життям. Збереження оцього життя було завжди найвищим ідеалом найліпших синів українського народу. Свідоцтво на це знайдемо в найдавніших княжих літописах, в Слові о полку Ігоря, козацьких літописах, в творах Івана Вишенського і в творах сьогоднішніх синів.

Ми, українці, — давній культурний нарід, що на границі Сходу й Заходу Європи творив свої духові цінності, якими жив, в які вірив і які опісля переймали й сусідні народи.

Життєвий інтерес нинішнього українського покоління і всіх майбутніх поколінь — продовжувати цю тисячелітню боротьбу за нашу державність, за розвій нашої культури, за збереження всіх добрих, позитивних цінностей нашої народньої душі. Почуття того зв'язку з давниною накладає на кожного з нас велику відповідальність. І навпаки, коли я зачинаю історію від себе і в своїй дурноті думаю, що передо мною була одна пустеля — я ні перед ким не відповідаю, ні чийого діла не продовжую.

І ці молоді думали, що вони нічийого діла не продовжують, а вискочили, як Паллада, з голови мудрого Зевеса.

Цей брак зв'язку з давниною й брак відповідальности перед тінями борців родив людей без коріння, гордих, зарозумілих. Коли хто раз стане на тому, що в тисячелітній історії його народу була тільки пустеля, то став й на тому, що й побіч нього теж сама пустеля, а він стоїть сам, все знає, як ще ніхто перед ним не знав, все вмів, як ще ніхто не вмів, всім наказує, як ще ніхто розумно не наказував. З цього всього витворюються типи гордих всезнайків — у дійсності дурників, типи людей, що вже нічого не вчать, але вміють кілька фраз із пам'яті і тими фразами хочуть розв'язувати всі проблеми господарського, політичного й державного життя, типи диктаторів, які думають, що вони своїми здібностями рівні Мусоліньому, чи Гітлерові, всім галасливо наказують, а самі тільки тратять голови при найближчій небезпеці і... втікають.

13. Конфлікти.

Між українським громадянством та Січчю й між урядом та Січчю приходило часто до конфліктів.

Українське громадянство, особливо ті, що бачили формації Українських Січових Стрільців, чи формації Січових Стрільців, домагалися, щоб Січ була ведена фахово. В людей, які бачили давні українські військові формації і які самі їх творили, викликали неграмотні надмухані без-одного-дня-у-війську полковники й підполковники пригноблююче враження, але українське громадянство, особливо українська еміграція, були відсунені на бік, як зрадники, як такі, що не „вміли“ України збудувати. Аж ми покажемо! Старших відсунули не тільки автохтони з команди Січі, але й ті всі українські націоналісти, які приїхали до Хусту, не знали місцевих відносин, ні людей, ані не мали життєвого досвіду, ні знання, але які думали, ні, вони таки були того певні, що своїм динамізмом, своєю самою волею, все зможуть, все зуміють. Цим людям, старше покоління, яке пережило роки 1914—1920, було цілком непотрібне. (І справді, до роботи, яку пізніше ці виконували, старше покоління було непотрібне...)

Наша молодь із своїм гаслом про динамізм (кулак...) з одночасним промовчанням домагання знання попадала в конфлікт із способом думання народів, проти яких воювала, при чому виявляла свою нижчість, якраз тим своїм домаганням самого кулака без знання. Чехи на перше місце завжди ставили знання, мадяри теж. — Всі вчіться, всі будьте відважні! — кликав у хвилинах, коли Малярщина була розділена між Габсбургами й Туреччиною, до мадярського народу Микола Зріній, і цей оклик і сьогодні повторюють мадяри своїй молоді. Всі вчіться! Всі вчіться, всі будьте відважні!

Були конфлікти між Січчю й між урядом. Уряд мав тяжке завдання. Кожна держава має свою ідею, своє визначення. Яку ідею мала Карпатська Україна, частина федерації ЧСР, в 1938, 1939 році? Одна тільки могла бути: збереження і культурний та матеріальний розріст українського племені на цій горяній, бідній території. В цій цілі ми мали збудувати нашу українську державу — ми її ще не були збудували, як це декому вже здавалося — ми мали забезпечити її існування й піднести її господарку, наладнати її фінанси й піднести її духову культуру. Коли зважити гірську положу країни та її культурну відсталість — це було тяжке завдання, яке вимагало праці хоч одного покоління.

Молодь із Січі не бачила тяжкого господарського й політичного стану, а перескакувала понад ці всі справи й голосила, що йде здобувати українські землі за Карпатами. (Тут треба поставити засадниче питання, чи Карпатська Україна могла загалом бути початком відбудови Української Держави, чи тільки її завершенням? Але відповіддю на це питання ніхто собі не ломив голови).

Витворювалася подвійна ідея, чи точніше сказати б — були дві ідеї. Уряд дбав про заряд держави, про поладнання домашніх справ,

а молодь із Січі легковажила собі ці всі справи, їх тяжкість та вагу, а ділила вже в прилюдних промовах сусідні держави й на їх руїнах вже будувала Україну в голосних промовах.

— Не говоріть про поділ сусідніх держав.

Але це не помагало. Мов на замовлення, при найближчій нагоді виступали на прилюдних зібраннях бесідники і знов... ділили сусідів, зачинаючи війну з половиною Європи. В „Новій Свободі“ та в „Наступі“ з'являлися статті, які провокували Польщу та Мадярщину, писані, мов на замовлення. По кожній такій маніфестації висилали сусідні держави протестні ноти, Прага виправдувалася. — За кожним разом просив прем'єр січовиків...

Коли раз говорив я про це з одним членом команди Січі, почув відповідь:

— Ви старі всього боїтеся. Ми нічого не боїмося!

— Утруднюєте ситуацію нашого уряду і празького уряду.

— Наш уряд вже давно треба б розігнати, від Праги треба нам відірватися.

... Ми нікого не боїмося... — і весь той матеріял, з яким їздив Бек до Німеччини, що Карпатська Україна — це місце заколоту, що вона загрожує миру в середній Європі, весь той матеріял на основі якого Польща й Мадярщина домагалися від Німеччини введення спільних границь, — весь цей матеріял подала Польщі і Мадярщині Команда Січі в Хусті. Частинно й несвідомо, в своїй глупоті, частинно улягаючи провокаторам, що були в ній.

Дальший конфлікт викликала чеська справа, яка завершилася опісля у виступах проти ген. Прхали. Як представлялася чеська справа в Карпатській Україні загалом? Карпатську Україну під назвою „Підкарпатська Русь“ прилучено до ЧСР в 1919 році. ЧСР мала надати Карпатській Україні автономію, але й до 1938 року її не дала. Причин, чому країна не дістала автономії, було кілька. ЧСР не мала кули діти надміру чеської інтелігенції, чеського урядництва, отже висилала його в Карпатську Україну. Але була ще й інша причина, на яку покликувався чеськословацький уряд: це побоювання, що автономія при невиробленості місцевої інтелігенції дістане... мадярський характер. Ми, бувші емігранти, тепер громадяни ЧСР, обговорюючи цю справу, завжди говорили між собою, що волимо чеське володіння, як володіння місцевих людей, бо в чехів більше почуття справедливості. — Це не тільки бувші емігранти так думали; один місцевий священик завжди мені говорив: — Щоб ми мали автономію, то вперед мусить у нас зродитися почуття справедливості. Найперше ця справедливість мусить зродитися там, нагорі, в капітулі, в єпископа, а звідти вона щойно зійде на місто. Сьогодні там нагорі тільки протитуція, протекція й хабарництво, отже автономії ще не буде. — При невиробленості місцевого населення було легко чехам в цій країні володіти, вони робили те, що робить кожна панівна нація, — роз-

кладали українське населення на різні партії, висуваючи одну проти одної, і тим способом улегшували собі панування. Проти українців звернулася чеська політика особливо від 1924 року — з тієї простої причини, що українська ідея була жива, здорова й здобувала собі щораз більш і більш прихильників. Щоб ослабити українське населення, завів уряд в 1937 р. пребісцит, цебто, голосування батьків, в якій мові мають їх дітей учити в школі, по-українськи чи по-російськи? Цей плебісцит перевів уряд так, що більшість батьків ніби то відповіла, що хоче навчання російською мовою, що — не відповідало правді.

Це все була правда. Була правда, що чехи вели політику проти-українську. Але з другого боку було й те правдою, що якраз під управою ЧСР українське населення Карпатської України зачало жити своїм власним культурним та політичним життям. Було правдою, що тільки існування ЧСР уможливило розвій українства на цій території. З того випливала одна одинока консеквенція: не вважаючи на дотеперішнє, часто неприхильне відношення чехів до українців, ми мусили з українських національних причин іти разом з чехами, а чехи з нами. Іти проти чехів — значило вести політику Польщі та Мадярщини. Це було ясне.

Це було конечне із ще інших причин. Ми не мали свого українського війська, а військо, що боронило наших границь, було спільне військо під командою чеськословацьких старшин. І жандармерія була спільна — під командою чеських старшин; нарешті велике число чеського фахового урядництва працювало в наших урядах, працювало добре, працювало і з нашої конечности — ми не мали вистачального числа своїх урядовців. І фінансово ми були залежні від чехів.

Хто знає трохи історію, той і знає, що з такого володіння двох народів на одній території повстають конфлікти, які доводять часто до кєрвавої війни й до упадку в користь третього. Це і нам грозило, тому вимогою нашої державної мудрости мало бути: не наглити до того конфлікту, а навпаки — його відсунути на дальший час, доки не виховаємо своїх старшин, свого кадру урядництва. Це все вимагало часу і — розуму. Дім поставиш за пів року, а урядовця виховуєш роками. Чаєтину чеських урядовців передали ми були празькій владі до диспозиції, але чаєтину ми мусили були затримати, щоб праця в урядах не стала і — щоб ці чеські урядовці нам виховали наших.

Ось приклад з практики. Реальні, з життя взяті приклади нам найліпше вказували дорогу. Подаю приклад один із тисячок. В Міністерстві Шкільництва дістаю акт, який ішов із протоколу на мов бюрко... три тижні. Від директора канцелярії — чеха — жадаю вияснення.

— Пане докторе, ми працювали колись разом у Шкільному відділі в Ужгороді, і знаєте, як скоро бігли акти з протоколу на бюрка референтів. Тепер дістав я до своєї канцелярії нових 15 українців, з

яких найстарший має 19 літ. Вони ще нічого не вміють, але почекайте місяць-два, я їх навчу, а тоді побачите, як знов скоро будуть акти бігати на ваше бюро.

А зрештою при осуджуванні чесько-українських відносин не можна було поминути Києва й Праги: Києва, коли Україна озброювала чеське військо, і Прагу, коли ЧСР утримувала на студіях тисячки українських студентів-емігрантів.

Під впливом мадярської агітації були в Карпатській Україні настрої протичеські. Ці протичеські настрої опанували тепер і нашу молодь, а Команда Січі в Хусті кидала гасло: — Геть із чехами! — І Словаччина, з якої тоді проганяли чехів-урядовців, мала на це свій вплив. Особливо по повстанні федерації Карпатської України з ЧСР під впливом Мадярщини зростали протичеські настрої: за всяку ціну хотіла мадярська агітація розбити українсько-чеську співпрацю, а тим самим і основу нашої державности й саму державу.

Уряд і старше українське громадянство стояли на тому, що сьогодні не бажано викликати українсько-чеський конфлікт, і що виміна чеського урядництва на українське буде тривати роками. Молодь і січовики, а особливо Команда Січі знала одне: — Геть з чехами! — Команда Січі в Хусті домагалася, щоб негайно розпустити чеську жандармерію, а на її місце поставити січовиків, щоб усунути й чеське військо, а на його місце поставити теж січовиків. За цим найбільш побивалися полковники ні-одного-дня-у-війську . . .

Ще одну характеристичну рису мушу піднести. Провідники молоді не любили ніяких зауваг; вони не бажали жадної опозиції, не мали відваги почути думку людей, які інакше думали, як вони, й мали інакші, часто ліпші погляди на речі, як вони. Зате як радо приймали вони до себе — тоді й пізніше! — старі тріски або хитрунів-кон'юнктуристів! Старі тріски? — це ті із старшого громадянства, що безкритично пливають за кожною течією. Був у моді комунізм — вони комуністи, прийшов у ЧСР до значення соціалізм — вони соціалісти. Тепер ці старі тріски припливали до націоналістів і ті приймали їх радо, ще й тішились. Мовляв, це для нас честь, що добродій у нас. Це підносить наш авторитет. Це саме було і з свідомими кон'юнктуристами. Я вже згадував, як ще в Ужгороді бувші соціалісти обернулися нагло в націоналістів й дістали найвищі репрезентативні місця.

Ці старі тріски запирали в собі духа, щоб ні слова не мекнути, не зразити собі молодих. Як вірні раби служили. — Пане раднику, то, що робите, зле. Роздумайте це й те. — Це правда, що це дурне, без основ, але це молоді так кажуть. — Пане раднику, скажіть молодим, майте відвагу їм оце сказати. — Воно так, я бачу, але знаєте, то якось ніяково йтд, йтд. Пан радник має на плечах молодих робити кар'єру, тому мовчить, на все потакує, на все приплескує. Коли ж не зробить кар'єри, поплаче трохи над невдячністю молодих і — попливе далі . . . Старі хитрі кон'юнктуристи — це вже щось інше. Це бувші соціал-революціонери, бувші соціал-демократи, третій інтернаціонал — ці мають життєву практику! Вони добре бачать хиби

молоді й використовують їх для себе. Особливо легковірність, безкригичність молоді. Вони знають, що, крім них, є в українському громадянстві одиниці, що завжди вірно служили українській ідеї, без жадних скоків і перескоків. Цих вони вважають за своїх ворогів — і справедливо! — і проти них під'юджують молодь. В Хусті ці кон'юнктуристи завели, що Команда Січі ловила на вулиці українців і біла. Проти інших писали кон'юнктуристи статті, а молоді редактори підписували, летіли доноси, інтриги.

Про це все згадую тут, говорячи про конфлікти між молоддю й старшим — чесним, ні від кого незалежним поколінням. Додам хіба ще те, що не тільки в Хусті, але і в поодиноких групах націоналістів на еміграції стояли на чолі старі кон'юнктуристи. І вони боронили свої позиції інтригами, доки молодь не спізналася на них, як то кажуть: не розкусила їх. Тепер ця сама молодь, яка їх уважала за божища й їх тримала, з жалем, відразу згадує про них. Цікаво, що молодь не бачить, як сама себе цим осмішує.

(І жінки були в Команді Січі. Жінки — це родинні почування; вони бачать світ не таким, як він є, але таким, як їх серце хоче бачити. До вирішування справ політичних та військових жінки не годяться, а коли їх Команда Січі до того допустила, виходила часто гістерія, плач та думання серцем).

Чи не найважливішим конфліктом, що був і джерелом всіх інших конфліктів, був конфлікт між місцевим (автохтонським) старшим поколінням, яке мало владу в руках, і Карпатською Січчю, в якій вели перед українські емігранти, головню галичани.

Я вже згадував, що це старше покоління було виховане в мадярській школі, ще й жило в мадярській культурі, це було — як я вже згадав — перше українське покоління тієї землі. Воно було на словах українське, але це українство було ще поверховне. Молодь була національно свідома, — нація понад все! Це покоління вже було потерпіло не раз і не два за українську національну ідею, воно було готове віддати й життя за цю ідею.

Старше покоління було компромісове. З ким то воно вже не робило компромісів! З мадярами перед 1918 роком, з чехами в часі Республіки, і знов було готове до дальших компромісів. Галицька молодь у Січі не знала місцевих відносин, ішла без компромісів, старше покоління оглядалося й на задні колеса. — Ану ж Карпатська Україна не утримається й повернеться мадяри? Треба було так поступати, щоб і перед мадярами бути чистим... Молодь не знала компромісів жадних, навіть тих, яких konieczність впливала з обставин реального життя, з федерації з ЧСР і з сусідства з Польщею та Мадярщиною.

До конфлікту причинялося й те, що дехто із старших вів дотепер політику чисто кон'юнктуральну, приспосібну. Були одиниці — ще донедавна соцдемократи, найбільші вороги націоналізму — нині в своєму націоналістичному запалі перевищали всіх своїм націоналізмом. Молоді галичани це бачили, знали, шептали собі, які то ко-

ристі тягнули ці кон'юнктуристи тепер з держави. Адвокатська канцелярія й . . . рівночасно шефство державного бюро й . . . інтервенції за жидами . . .

Безплатні? І повен рот фраз про службу українській нації. Галицька молодь готова життя віддати за націю, а тут наставляють їй референтом, посередником між ними й між урядом такого кон'юктуриста, який тільки те й робить, що плете фрази і збогачується. Яка молодь буде таких панів слухати? І яка була недотепність іменувати таких панів своїм повновласником?!

До того додаймо ще нерішучість і боязкість місцевого старшого покоління. Воно чуло, воно бачило, що Січ росте їм понад голови, але було безрадне. Щоб перевести реформи, не мало відваги й рішучості. Щоб терпіти далі Січ, не мало знов охоти. Отже нічого не робило, а чекало що . . . воно само якось зробить ся. Я чув нераз між цим старшим поколінням, як хвалили бувшого губернатора Костя Грабаря; він то у тривожних хвилинах життя ніколи не тратив доброго гумору, а завжди говорив: — Ще так ніколи на світі не було, щоб якось воно не було. — Я це нераз чув на засіданнях товариств, яким грозила повна фінансова загибля й коли треба було рішучим чином стримати руїну. — Немає чого гарячитися! Сказав же ж розумний Костуньо, наш губернатор, що ще так ніколи на світі не було, щоб якось воно не було. І тут якось воно буде . . .

Я вже згадав про хиби молоді — мале знання, але це признавав і завжди буду признавати, що та молодь мала ясніше, шляхетніше почуття правди, вона була ідейніша за старше місцеве покоління. Цю молодь треба було вести, але її могли вести тільки люди рішучі, небоязкі, ідейні і — з чистими руками. Не кон'юктуристи! Інакше — це не була б молодь!

14. Терористи.

Напади на територію Карпатської України зачалися ще тоді, коли ми були в Ужгороді, цебто від половини 1938. Мадярські терористи нападали на околиці Берегова й Севлюша. Щойно ми приїхали до Хусту, як зачалися напади польських терористів на околиці Волового й Нижніх та Вишніх Верецок. Проти мадярських терористів билася жандармерія, билося й військо. Як мені др. Дудикевич реферував із Волового, польські терористи говорили між народом по-українськи й голосили, що вони — українські націоналісти (?), вислані Маслосюзом (?), то знов товариством „Просвітою“ (?) зо Львова, щоб визволити Карпатську Україну з-під чеської неволі й прилучити до України (?). Закликали отже нарід, щоб ішов враз із ними проти чехів. Розкидали теж відозви в обороні Бродія. Таборували в колибах та в опущених оборогах під полонинами і, йдучи лісовими та полонинськими стежками, нападали несподівано на різні околиці Волівщини. Інша група нападала в околицях Нижніх Верецок.

Декуди пробували ці банди знищити мости, але що не мали мабуть між собою фахівців, ніде не знищили ніодного моста, хіба що тільки ушкодили, проте вбили кількох жандармів, гайників та граничних сторожів.

Жандармерії на поміч стала місцева українська молодь, зорганізована в Січі. Багацько геройського оповідали мені про бої, штуку маневрування й хитрощі цих відділів.

Мабуть у половині січня напади терористів завмерли; говорено, що їх розбили наші хлопці, то знов довідалися ми, що Німеччина вислала до Польщі протестну ноту, в якій застерігалася проти надсилки терористів і проти змагання тим способом змінити раз установлені границі. Досить, що напади терористів завмерли. Але... тим більш перебігачів із Галичини з'явилося в Хусті, в Січі... Оповідали про свої терпіння в польських тюрмах, про свої багатирські діла підчас утечі Дуже доброго розвідного апарату було треба, щоб пересіяти цих людей, але такого апарату не було. Перевірювали тим способом, що казали... говорити „Отче наш“ і вдоволялися, — мовляв, це наш... Воно прикро про ці речі писати й виказувати, які недомагання були і в простих, ясних речах, але коли ці всі недомагання нотую, то в тій глибокій вірі, що може нам знову доведеться переживати подібні ситуації, то бажання мов, як і нас усіх, щоб ми знову не перевірювали „Отченашом“ тотожности, характеру й завдання людей у часі війни.

Деяких терористів розкрито в Січі в Хусті й вони, приперті до стіни, виспівали, що були членами терористичних виправ у Карпатську Україну і що тепер вислали їх до Січі, щоб із середини її розкласти. Мали бути гарячими українськими патріотами, мали виступати проти чехів, Польщі і проти Мадярщини та проти старшого, мало рішучого українського громадянства.

... Ідуть військові старшини. розмовляють між собою по-чеськи, як приступає до них січовик і кричить:

— Тут Карпатська Україна, ви старшини української держави й ви мусите говорити по-українськи! — У цій хвилині дістає полічника, біжить з криком до поліцая, щоб цей вилегітимував старшину, цей відмовляється січовик кричить, що й поліціант зрадник — ось так зачиналися патріотичні оргії. Січовика ніхто не карає, що він втрутився не у своє діло і що спричинив небажане збіговище на вулиці, навпаки... оправдують: він робив це із святих патріотичних почувань...

15. Генерал Прхала.

Дня 17 січня генерал Прхала був іменованій третім міністром Карпатської України.

Справа іменування третього міністра Карпатської України — глава сама для себе. Це тема для роману про те, як у маленькій

країні люди, ще незрілі до самостійного державного життя, між собою сваряться, жеруть один одного, між собою інтригують, щоб всебічно себе понизити, обезцінити і впасти, коли переможе сильніший, розумніший. Комізм чи трагіка в тім, що цій своїй боротьбі вони стараються надати ще й ідейний підклад, а коли пануть переможені, не бачать, що це сталося через глупоту та інші власні інтриги, але ще й хотять грати ролю героїв.

Справа іменування третього міністра довго чекала свого поладження. По резигнації міністра Едмунда Бачинського місце третього міністра було вільне. Як мене інформували — а сподіваюся, що добре — празький уряд не мав причини не іменувати третього міністра-українця. Але... — перше але було, що міністер, який заряджував уже вісьмома міністерствами, не бажав ділитися своєю владою й тому переконував пана прем'єра, що нема ніякої причини спішитися, тим більш, що ми самі в силі зробити цю всю працю й ми самі справді її робимо у зразковому порядку... Пощо ж нам отже третього?..

Празький уряд знав про непорядки й домагався, щоб Хуст запропонував кандидата на третього міністра Карпатської України. По передуманні запропонував пан прем'єр в імені хустського уряду кандидата — Степана Ключурака, що був членом аграрної партії. Празький уряд був теж у руках аграрників і вже Степан Ключурак мав бути іменований третім міністром Карпатської України, як тут зачалася друга етапа нашої державної мудрости. Наслідком різних інтриг бувших соціалістів хустський уряд вислав до Праги нові пропозиції, чим побивав сам себе... Тепер предкладав хустський уряд трьох кандидатів; на першому місці стояв Августин Штефан, начальник Міністерства шкільництва, на другому місці Степан Ключурак, а на третьому Калиняк, окружний начальник у Тячеві...

Празький уряд, трохи звиклий до консеквенції, був збентежений. Кого мав тепер іменувати? Але на тому ще не був кінець. Брат міністра Юлія Ревая — пан Федір Ревай — зорганізував до Праги депутацію в імені Укр. Нац. Ради. У склад депутації входив Федір Ревай, як голова УНР, Андрій Ворон, генеральний секретар, і др. Степан Росоха від Команди Січі. Ця депутація до краю дезавувала першу пропозицію пана прем'єра і другу кандидатуру в другій пропозиції; вона коротко заявила през. Беранові, що з Степаном Ключураком співпраця не можлива. І — поставила третю листу...

Рівночасно з тим і січовики домагалися, що третім міністром мусить бути січовик... А інша знову група інтригувала в Празі проти кандидатури начальника Міністерства шкіл — Августина Штефана...

Дня 17 січня стався реальний факт — третім міністром Карпатської України іменований генерал Прхала, міністром без портфелю.

Вістка потрясла цілим Хустом, викликала й скріпила давні протичеські настрої, кинула юрбу на вулицю. Люди тільки про те й говорили, що стався великий злочин, що чех хоче бути в нас міністром.

На що то Прага важилася! Особливо цей останній закид був з огляду на місцеві відносини сильний і характеристичний. Я вже згадував на початку цих споминів, що в тому часі наша молодь і наше старше громадянство — старі безкригичні тріски! — свято вірили, що ми — союзник Німеччини, й що Німеччина рішилася на велику європейську війну, щоб нам визволити Україну. Старше громадянство й молодь вірили, що на Різдвяні свята будемо у Львові, а на Великдень у Києві. На Прагу та загалом на ЧСР в нас дивилися тоді вже не з землі, не реальними очами, а згори, з висот Львова й Києва, з висот союзника великої Німеччини. Ще трохи і — виходило, що Німеччина й ми — це одно, що без нас і Німеччина нічого не вдіє. Так звисока в нас тоді дивилися на Божий світ! А тут на тобі! Маленька Прага важиться міністра нам дати! Не стерпимо!

Як у дійсності представлялася справа? Треба було спокійно з'ясувати собі справу. Отже найперше: хто це був генерал Прхала? Це був бувший чеський легіонер у Росії. По повороті до ЧСР він був висланий на студії до військової академії в Парижі, опісля був якийсь час в Ужгороді комендантом військ Карпатської України, був жонатий з росіячкою і в Ужгороді жив з рускими, не з нами. (Особисто я його не знав, тому й не в силі подати деталей його характеру.)

Яка була причина його іменування? Тут були й могли бути всякі комбінації, а ще в Хусті, відтязому від Божого світа. Отже перше питання: чи Німеччина знає про цей факт? Одні думали, що ЧСР була тоді така ослаблена, що без відома Німеччини не була б іменувала міністра в країні, про яку знала, що вона в сфері німецьких впливів. Інші домагалися доказів на те, що Карпат, Україна справді в сфері німецьких впливів. Про ці німецькі інтереси в Карпатській Україні говорить водно й одне молодь, але якихбудь документів з боку Німеччини не маємо. Знов інші на це питання відповідали, що Німеччина не буде ж втручатися у внутрішні справи ЧСР, а ще в таких дрібненьких та маленьких для неї ділах, як якась там міністерство в такій маленькій країні, як Карпатська Україна.

Виринало ще й друге питання. Загально говорили, що Прага іменувала цього міністра без відома й без порозуміння з владою Карпатської України. Мені видавалося це неможливим; навпаки, думав я, що пан прем'єр і міністер Ревай були про це наперед повідомлені і погодилися, а тільки не хотіли признатися до цього перед націоналістами.

Загально говорили тоді в Хусті, що міністер чех був тому іменований, що в нашій державі був порушений правний стан. Що це й як це сталося? Чехи мають почуття права більш розвинене, як ми, українці. В Карпатській Україні вони, цебто, чеські урядовці, стояли на тому, що закони мусять бути шановані, правний стан збережений. У нас, українців, ще багацько анархістичного духу, й багацько наших було тієї думки, що тепер настав час революції, отже не обов'язують жадні закони, бо закони — це ми. Це

було дурне, ми були тепер панівна нація і всі існуючі закони були в нашу користь, тому мусіли ми їх якнайточніше берегти і всіх змушувати до їх збереження. Мені судилося говорити з дуже високопоставленою особою Карпатської України, яка й собі була тієї думки, що в нас тепер час революції і все можна.

— Але ж наш інтерес, щоб у нас був спокій, щоб ми нормально працювали.

Але я не міг переконати . . . Особливо ті, що мали низьку освіту, а займали високі урядові місця, не маючи до того відповідних кваліфікацій, були дуже за тим, щоб у нас був тепер час революції, отже — кожному вільно робити, що його широка українська душа забажає. Ліворуч, праворуч, — куди хочеш гуляй, моя душе!

Не забуду ніколи, як одного слотливого осіннього дня прийшов до мене до хати німець-урядовець фінансової дирекції в Хусті. Він — сирота! — думав, що я маю якісь впливи на біг державних діл, і оповідав. Шваґро мін. Ревая був колись урядовцем фінансової дирекції, але за мальверзації його викинули з уряду. Він став народнім учителем, але тепер пан міністер прийняв свого шваґра знову до служби у фінансовій дирекції, зачислив йому літа учительської служби й іменував високим урядовцем.

Про цей випадок, знали і в Празі; не викликав він довір'я до особи пана міністра, його урядування та його господарки. (Я не пишу скандалістики й тому не нотую тих усіх дальших вісток про урядування шваґра пана міністра, ні різних інших вісток, які в зв'язку з цим закидали панові міністрові). Досить, що в наслідок таких саме фактів пан міністер не міг собі здобути довір'я ні в Хусті, ні в Празі. Без огляду на народність.

Ще один факт. Команда Карпатської Січі вела свою власну політику. І Прага й український уряд у Хусті. Але це не зобов'язувало Команду Січі. Один з комендантів Січі — галичанин — zorganizував у Севлюші похід, повів його під польський консулят, де молодь вибила шиби. На протести Польщі мусіла Прага відповідати, місцева влада в Хусті не була в силі винного знайти. . . (А був це — здається — провокатор!)

На ці всі і їм подібні факти празький уряд, який досі не іменував третього міністра через часті зміни листи кандидатів самим таки хустським урядом та через усякі інтриги — тепер іменує міністром генерала Прхалу. Найважнішою причиною тієї номінації було, що влада в Хусті була заслаба та без енергії толерувала всякі неправильності та вибрики . . . Це все було сумне, дуже сумне для нас, українців, але воно було і цього ніяк не злижеш.

. . . Директор поліції, що не знав законів та приписів, відібрав концесію власникові каварні „Корона“ й надав нову концесію на ведення тієї каварні Команді Січі, хоч це не була його компетенція . . . Команда Січі ловила людей, затягала їх до Команди й біла . . .

— Вас, українців, ловлять і б'ють. Але ми, чехи, не позволимо себе бити, тому й постаралися, щоб був міністром чех, енергійна людина, що раз заведе тут лад, — говорив мені радник П.

Заки змалюю дальший розвій подій, звязаних з іменуванням генерала Прхали, мушу з імені правди ще одно сконстатувати.

Як вже говорено вище, відносини в Карпатській Україні не були упорядковані, особливо два джерела хаосу треба було зоперувати. Це хаос спричинений Командою Січі і хаос спричинений міністром Реваєм. Коли місцевий уряд не мав для того сильної руки, кожному ясно, що це — в федеративній державі! — мусіла зробити Прага. Це була конечна логіка подій.

Але тепер питання: — Чи тим, що мав зробити лад, мусів бути генерал Прхала? Відповідь тут тільки одна: іменуванням генерала Прхали третім міністром Карпатської України зробив тодішній празький уряд неполітичний, фатальний крок, що опісля спричинив нам тільки нещастя.

Живучи в Ужгороді, жив генерал Прхала головно з польським конзулем і з емігрантами кацапами, українці для нього не існували, тому й мав він славу русофіла й полонофіла. Його іменувати міністром Карпатської України — значилося кинути червону плахту в напружені відносини, в країну національно молоду, тим самим національно переніжневу.

— Русофіл, приятель поляків став у нас міністром! — було гасло, відразу проти нього кинене. — Чех у нас міністром! — було друге гасло, що зворохобило країну.

Була біда, що ці протичеські гасла із сторони українців сходилися й добре римувався із таким самим гаслами мадярськими й польськими. Тут вже нічого не помагали демагогічні окрики, ні гістерія, ні кулак — тут треба було мати хоча б дрібну політичного розуму.

Дальший перебіг подій був ось такий.

Проти генерала Прхали зараз відбулися протестаційні зібрання, найперше в самому Хусті — великий маніфестаційний похід. Було характеристичне, що проти генерала повстали в першу чергу ті, проти яких він був висланий. Міністер Юлій Ревай не міг сам ангажуватися, зате його брат Федір, директор державної друкарні, голова Української Національної Ради, виступив проти нового міністра. Ця Рада вважалася за найвищий державний контрольний уряд, але до виконання цих функцій прямо не мала ні інтелігенції, ні думки, ні знання. Та цю саме функцію думала виконувати й Команда Карпатської Січі: через те, що Українська Національна Рада була в руках бувших соціалістів, повстала між обома інституціями конкуренція, а то й боротьба. Одні одних хотіли розв'язати. Але тепер пан Федір Ревай став в імені Української Національної Ради побіч Січі до бою.

До бою стала й Команда Січі — і проти неї був висланий генерал. Обидві інституції, які досі ворогували між собою, стали тепер в одному ряді.

Похід і маніфестація в Хусті мали характер протичеський. Я вже згадував, що протичеську й протиукраїнську політику вели мадярські партії, підтримувані й утримувані Будапештом, цю політику

вели й терористи, вислані з Польщі. Ця протичеська і протиукраїнська агітація змоглася тепер, по утворенні федерації, по повстанні федеративної Карпатської України. Про висилку терористів я вже згадував. Їх зліквідували, проте тепер зачали літати по цілій країні лютючки протичеські й протиукраїнські, з великими обіцянками добробуту, коли країна вернеться під малярське володіння. Не треба було бути великим політиком, щоб спізнати, що є в інтересі нашому, а що в малярському й польському. Тимчасом тепер, коли вийшла справа з генералом Прхалою, Українська Національна Рада і Команда Січі — дві організації, які хотіли бути виразниками і викладачами державної мудрости, замість не негувати право Праги завести лад у спільних фінансах, але домагатися іменування нового міністра, що не мав би слави русофіла й полонофіла — вдарили в тони малярської й польської політики проти чехів і проти самої федерації.

Похід і маніфестація в Хусті — хоч і скликані наборзі — згуртували багацько людей, але тут треба дедати, що Хуст і околиця були колись доменою партії Куртяка, а пізніше Бродія. Тут треба згадати, що місцевий парох виголошував і за нашої влади в церкві протидержавні проповіді, що в часі Різдва виголосив він проповідь, в якій сказав, що нам треба б сьогодні радуватися, але ми не маємо чого, бо впали на нас великі нещастя за наші гріхи, та вірмо, що Бог змилюється над нами й пришле нам скоро зміну на ліпше... (Його не ув'язнили з причини доброти пана прем'єра). Агітація в Хусті проти нашої держави і проти чехів і без нас ішла, отже урядити протичеський похід і протичеську маніфестацію в Хусті було дуже легко. Не потребую згадувати, що така маніфестація була — на велику радість і втіху малярам і полякам.

В часі маніфестації — промови. Між іншими виголосив промову і голова Української Національної Ради — Федір Ревай. Сказав, що іменування міністра чеха — це провокація, що Німеччина на це ніколи не погодиться, та що проти міністра чеха мусить повстати цілий нарід. І завзивав до того повстання. Генерал Прхала стане міністром тільки по наших трупках.

Похід пішов і під уряд прем'єра; на балькон вийшов пан прем'єр. Поступовання Праги, яка іменувала генерала Прхалу міністром, назвав пан прем'єр — перфідією.

Я й багацько з нас не були в курсі справ і не знали залаштункових історій, та все таки мені видавалося неможливим, щоб Прага іменувала міністра Карпатської України, не порозумівшия вперед з урядом тієї ж Карпатської України. Це було неможливе. За цією справою я слідив і пізніше довідався в Празі ось що. Ще в грудні минулого року була делегація Української Національної Ради в Празі, в німецького посла Генке, на чолі депутації був Федір Ревай. Старим звичаєм і відповідно до способу свого думання предклала депутація фантастичні господарські плани і скаржилася на брак грошей... Було б добре, коли б так Німеччина дала кілька соток мільйонів на розбудову Карпатської України... Німецький посол мав одначе добрі інформації про брак фаховости у веденні фінансів і го-

сподарки Карпатської України і про хаос, тим спричинений, і порадив, як розумна, до того щира людина, яка хотіла ще й реально допомогти. Сказав:

— Панове, візьміть собі чеха-фахівця на міністра фінансів і він вас витягне з біди.

Тієї поради не тільки ніхто не послухав, але й про пораду німецького посла в Празі ніхто не згадував у Хусті, — бережено її в тайні. Я довідався далі ще про одну річ: кілька днів перед іменуванням нового міністра покликав, по довгих переговорах з мін. Реваєм, прецідник тодішньої влади, Беран, пана прем'єра Волошина до себе. День перед авдієнцією повідомлено пана прем'єра, про що з ним будуть переговорювати. Дві були справи. Перша — справа випущення бувшого прем'єра Андрія Бродія на волю, друга — чи пан прем'єр Волошин годиться на іменування третього міністра чеха.

— Цей міністер чех і улегшить вашу працю, бо ви, пане прем'єре, не в силі дати собі ради й завести цілковитий лад. Він і візьме ввес одіум на себе. Чи годитеся?

Пан прем'єр мав відповісти:

— Айно, але відповідальність за це берете ви на себе.

— Беру! — мав відповісти Беран.

Три дні по цій розмові іменував президент ЧСР генерала Прхалу міністром Карпатської України. Прем'єр Волошин говорив опісля, що згоди на іменування Прхали не дав, а прем'єр Беран розумів знов, що дав. Як там було точно, викаже пізніший час і відповідні документи, коли будуть опубліковані. На всякий випадок сьогодні вже мусимо сконстатувати те, що іменування нового міністра не було таке нагле, як це говорили; навпаки — річ була обговорена. Мусимо й те піднести, що на іменування міністра чеха була дана згода. А далі ще одно: неправдоподібним мусить видатися кожному, щоб при розмові з прем'єром Бераном не був запитався мін. Ревай або прем'єр Волошин, хто саме буде тим третім міністром? Отже — ? З прикрістю приходиться сказати, що люди, які самі відкрили своєю недотепністю ворота міністрові чехові, які заздалегідь дали на це свою згоду, які знали, що й німці їм радили взяти міністра чеха — не мали опісля мужеської відваги признатися до того. Не мали мужеської відваги взяти за це, що сталося, відповідальність на себе. Це з прикрістю приходиться зазначити, але зазначити треба.

Треба отже сконстатувати такий факт: молодь вірила, що справді ген. Прхала стався міністром, упавши з неба, без нічийого відома, без нічийої згоди. І билася проти нього. Було підозріння, що ті, які на його іменування погодилися, в ділі його іменування в Празі переговорювали, — що ті тепер заохочували молодь до бою... Замість сказати: — Ми проти того іменування безсилі за наші прогрішення — сказали: — Ми про це іменування нічого не знаємо... — і підбурювали.

Вслід за цим по цілому краї відбулися протестаційні зібрання проти нового міністра. На цих всіх зібраннях не говорили, хто це завинив, що не українець був іменований третім міністром Карпатської України. На цих зібраннях не говорили, що це самі проти себе інтригували в Празі, щоб цей, чи той не був іменований третім міністром, і тим самі себе понизили. На цих зібраннях не говорили й про те, як то мальверзанти ставали високими урядовцями фінансової дирекції тільки тому, що мали щастя бути шваґрами пана міністра. На цих зібраннях не говорили теж про хаос в урядах під управою пана міністра Ревая. Про багацько річей там не говорили, а все убрали в національну ідею.

Я професор і знаю, як то часто учень провалюється через своє лінивство, але завжди він каже, що це переслідує його учитель за те, чи за це. Я знав директора горожанської школи в Карпатській Україні, що дефравдував гроші, фальшував шеки, що був такий здібний, що навіть украв у товариша, директора школи в Тур'я Реметах, свиню. Коли його за це карали й скинули з директорства, а опісля переводили з місця на місце, то він, виступаючи прилюдно, бився в груди й казав: — Ось бачите, як я терплю за нашу високу українську ідею! — Так самісінько й тепер поступали ті, що хотіли себе називати державними мужами. Ввесь програний спір за володіння фінансами Карпатської України — перекинули тепер на святу українську ідею.

Маніфестації проти генерала дістали протичеський характер.

І мадяри брали в них дуже радо участь. „Нова Свобода“ була повна статей, яких титули вже вимовно говорили про їх зміст: — Чех міністром в КУ не буде! — Генерала Прхалу не знаємо й не признаємо! — Проч з міністром чехом! — Рішучо протестуємо! — Від нашої влади домагаємося рішучости! — Ніодин день чех не буде в нас міністром! ітд., ітд.

До німецького посла в Празі й до Берліна йшли депеші з протестами . . .

Свідома українська інтелігенція, в якій в політиці грає ролю розум, розвага та загальне добро, а не гістеричні почування й особиста справа, стояла як вкопана, бачучи, що УНР і команда Січі ведуть політику сусідніх держав — Польщі і Мадярщини, що йшли на наше знищення. Але говорити в цій справі не було з ким. Якось тоді став я говорити з начальним редактором „Нової Свободи“ в цій справі, та він не дав сказати й слова, а став прилюдно викрикувати, як я загалом смію боронити чехів і генерала Прхалу, а наступного дня з'явилася в „Новій Свободі“: Осторога. Мовляв, деякі наші високі урядовці важаться ставати в обороні чехів і генерала Прхали, — остерігаємо їх, що небаром і вони вилетять за цим генералом з нашої землі . . .

В ніч з 3 на 4 лютого 1939 викрали Січовики із складу державної жандармерії зброю (на авті поліції...). Вони вже перед тим домагалися для себе зброї, але уряд відмовлявся видати тому, що мав свою поліцію, жандармерію й військо і що цій фаховій, організованій силі більш довіряв, як Січі. Були й добре умотивовані підозріння, а то казали, що були й докази, що між січовиками були й провокатори сусідніх держав. А ще — знов дуже прикра справа! — уряд мав точні відомості, що дня 19 січня відбулася тайна нарада в кімнаті ч. 8 Січової Гостинниці, на якій вирішили українці-емігранти, що належали до тайної Команди Січі, зробити державний переворот. Вони нарікали, що мін. Ревай і прем'єр Волошин замало енергійно виступили проти генерала Прхали, тому хотіли їх обох і ще багатьох інших людей усунути та проголосити свою диктатуру. Без проливу крові при тому не мало обійтися. Уряд уважав цю змову за дитячу забавку й не поставив нікого під суд, але зброї січовикам не хотів видати.

(З боку націоналістів заперечували опісля, що така нарада дня 19 січня мала місце. На жаль, існує спис осіб, що брали участь у цій нараді і ім'я того, хто це все довів урядові. А нарешті існує альманах „Карпатська Україна в боях“, з якого я вище наводив приклади самоволі, непослуху й бунту. Коли кому треба, може цих прикладів вибрати собі більше з вищенаведеного збірника...)

Викрадену зброю — було щось 60 крісів — мусіли січовики віддати. Винних не покарав ніхто; один високопоставлений муж, недавно ще неприятель Січі, а тепер її гарячий протектор, боронив Січ, що це властиво винна жандармерія, яка не стерегла вночі складу зброї в будинку пана прем'єра... В зв'язку з тим небаром опісля уряд змінив коменданта жандармерії, усунув полковника Віта, який домагався заведення порядку і мав конфлікти із Січчю. На його місце реактивував ще перед кільканадцятьма роками спенсіонованого сотника піхоти Ваху, надавши йому ступінь підполковника. (Ваха був словак, оженений з кузинкою Волошина, перед тим нераз висловлювався ворожо проти українців, спенсіонований був директором асекураційного товариства „Бескид“, яке вів зразково).

Команда Січі була не в силі завалити ген. Прхалу легальною дорогою — на протести Німеччина мовчала... — тож рішилася його зловити. Коли генерал мав переїздити через Сваляву, видала команда Січі в Хусті команді Січі у Сваляві наказ: — Генерала Прхалу зловити, обеззброїти й відставити до Хусту! — Цього наказу не можна було виконати, бо ж у Сваляві не мали січовики зброї, а крім цього хтось із команди Січі в Хусті передав скорше цей наказ генералові, який мав добру розвідку і в команді Січі...

По короткому побуті, ген. Прхала виїхав із Хусту. Причина виїзду була та, що для нього не було жадної праці й він не дістав жадного портфеля. Як перед тим: для третього міністра не було праці, бо другий був в силі сам усе зробити...

— А видите, що наш крик поміг, генерал настрашився і втік! — кричав до мене один із комендантів Січі.

Але генерал небаром вернувся. І знов крик, генерал знов відїхав, і знов радість, що ми таки виграли справу. В дійсності Прхала таки був міністром і урядовав.

Яка була його програма? Коли Прхала жив в Ужгороді, приятелював з рускими, тепер заявив своїм урядовцям і представникам уряду, що буде працювати в українському дусі, по лінії інтересів Карпатської України*). Як міністер внутрішніх справ, передав усе урядування в руки українця дра Отта Павлюха. Заявив, що до справи виборів, які зближалися, не втручається. Коли перед виборами видала Чеська Національна Рада відозву до чехів, щоб голосували на одиноку листу Українського Народнього Об'єднання, то й ген. Прхала підписав ту листу. Для заведення ладу в господарських і фінансових справах привіз із собою кількох фахівців. Щодо Січі, то його проєкт був, щоб Січ переорганізувати на військовий лад, мали це зробити українці-фахівці. Галичан, які прийшли до Січі з Галичини, й тих українців-емігрантів, які приїхали з Праги й не мали чеськословацького громадянства, хотів усунути із Січі й вислати до Німеччини до робітничих таборів.

В справі тієї реорганізації покликав січовиків до себе, але комендант Роман відповів:

— Не піду, хай Прхала прийде до мене, до Команди.

Опісля викликала була Президія Міністерства внутрішніх справ, до якої ресорту належала Карпатська Січ, щоб коменданти прийшли до Президії для переговорів, але ніхто не прийшов.

Сторонній людині, не втаємниченій в усі ці залаштункові справи, тяжко було зорієнтуватися в цьому бою між Січю й міністром Прхалою і — урядом Карпатської України. Цей уряд мав вже досить хаосу, викликаного Командою Січі в Хусті і в справі реорганізації Січі стояв по боці ген. Прхали, чи ліпше сказано: програма ген. Прхали й уряду — була одна. Це все викликало хаос у думках пересічного громадянина. Одні українці стояли по боці Січі, апробуючи її становище, що вона одна стала принципово проти чеха; інші закидали Січі, що вона взялася не до своєї речі й веде політику розкладу враз із сусідніми державами. Замість цього, вона повинна прийняти до себе

*) Коли напруження німецько-польське змагалось й коли зближався час війни, ген. Прхала втік до Польщі, щоб там формувати чеський легіон. У Варшаві мав розмову з редактором часопису „Меч“. В числах того тижневика 31 і 32 з 1939 року поміщене його інтерв'ю „Как это было? Бесѣда с ген. Прхала“. В цьому інтерв'ю уважає між іншим ген. Прхала Бродія й С. Фенцика за руских, які терпіли від українців. То знов баландить, що українці вислали кожного руского до концентраційного табору. Про причину свого іменування говорить: Нескривані плани походу на Схід, щоб прилучити до „Карпатської України“ Галичину, викликали протест Польщі. Останнє послужило Празі причиною, щоб вмішатися й завести хоча б приблизний порядок. Це бажання правого уряду спричинило моє іменування міністром без теки в уряді Волошина. Німці, які спочатку ставилися проти мого іменування, опісля не протестували“. Ітд.

фахових старшин і дати себе перемінити в правильну військову силу. Коли Січ не хотіла, щоб це зробив міністер Прхала, то сама мала себе переорганізувати. А замість цього й далі були комендантами в Січі люди без військової освіти, або люди, що хоч і одного дня не служили у війську, а були полковниками...

В кожному разі справа міністра Прхали викликала хаос, внутрішню боротьбу й відвертала увагу людей від праці. Навіть ті чехи-урядовці, які досі щиро працювали в бюрах, стали лагодитися до від'їзду. Серед цих відносин було тяжко їм працювати. Правда, ніхто з нас у Хусті не знав тоді того, що вже в тому часі була вирішена доля Карпатської України — вона була призначена Мадярщині. Чи Укр. Нар. Об'єднання й Команда Січі не під впливом чужих викликали ці непорозуміння й хаос?!

16. Вибори.

Дня 12 лютого відбулися вибори до сойму Карпатської України. Листа була одна. Як уже згадав я, й Чеська Нар. Рада візвала чехів, щоб голосували на українську листу, жиди — за Мадярщини мадярони, за ЧСР домагалися для своїх дітей чеських шкіл, у Карпатській Україні одною лавою віддавали свої голоси на українську листу.

Про вибори, їх перебіг та значення з'явилося багацько статей у різних тодішніх часописах; найкраща й найбільш вичерплива була стаття в „Ділі“ Романа Голіяна, з якої наводжу більшу частину.

... Останні місяці після перевороту розбурхали тут національну українську стихію, дали виплисти їй наверх, промовити, заманіфестувати, пірнути у вир державотворчої праці все глибше і все сильніше. Але стихія далеко ще не обіймала всієї етнічної маси. Так принайменше видавалося. Маніфестували містечка і села, де вдалось закріпитися українській культурно-просвітній думці (і то не в цілості), наvertsалися нерішені, декларувалися ті, що розуміли правду свого українського походження, але кон'юнктурально робились „неутральними“, вірними „Русинами Подкарпатской Руси“. Але далекі села! Верховина, Свалявщина, Мараморощина. Сотні москвофільських і мадяронських башт Фенцика і Бродія...

... В чеських урядових колах у Празі сподівалися яких 45% „за“ і то не без деяких виборчих „коректур“ (таких звичайних і самозрозумілих нині в Європі); москвофільські й мадярські кола навіть цього не давали. Не диво, що президент Гаха запитав одверто мін. Ревая: — А що буде, як дістанете при виборах лише 40% голосів, бо маємо такі певні вісті з Закарпаття? — Мін. Ревай відповів, що сподівається найменше 75%. Мадярська пропаганда за кордоном працювала повною парою, вісті про нечуваний виборчий терор у Карпатській Україні, про побивання людей, масові арештування і т. п. доходили до всіх інформаційних пресових бюр Європи й Америки. Це мав нагоду ваш кореспондент особисто ствер-

дити, прислухаючись до найнеімовірніших розмов представників великої закордонної преси, що у виборчому тижні масово з'їхалися до Хусту. Було їх понад двадцять, деякі і з спеціальними перекладачниками, що їх наняли собі й привезли із закордону. Об'їздили вони своїми й нанятими автами весь край, придивлялися, говорили з населенням, фотографували.

Тут розуміли очевидно прекрасно, що це не тільки преса. Що це також політична інформація великодержав, для яких заактуалізована українська проблема в Європі не обмежується і не кінчиться на... Карпатській Україні. Вслід за цим начальник Пресового Бюра Карпатської України др. Комаринський не клав межі своїй ввічливості та готовості допомогти, інформувати, облекшувати. Чужинецьких журналістів видно було всюди, на кожному кроці, в кожному місці. Всі вони укладали свої маршрути самі за своїми інформаціями й за своїми вказівками.

З такою прогулькою вибрався ваш кореспондент у навечер'я виборів, у суботу 11 ц. м. Дорога вела через Сокирницю, Салдобош, Буштино, Вонігово, Теремлю, опісля через Тячів, Бедевлію, Тересву, Терново, Нересницю, Вільхівці, Нягово.

Враження було несподіване, незабріханоясне, сильне, переконливе.

Була вже ніч, коли ми переїздили згаданими селами. На дворі бушувала непогода, падав сніг з дощем, було сиро і холодно.

Вже на передмісті Хусту вдарилася кризь мряку заграва ватри. Одна, друга, третя... Не тільки січовики на верхівлях гір, але в кожному селі розпалала молодь „вогні свободи“. І походи. Всюди, куди ми переїздили, зустрічали ще святочні походи з лямпіонами, смолоскипами, а то й з музикою. В темну ніч біла вгору переможна українська пісня, машерували лави двигненого стихійно селянства. Похід ішов або вертався вже від ватри, що розгорілася десь на горі під селом, від тої ватри, що стала кульмінаційною точкою нічної маніфестації. Коло ватри збиралися люди у святочному настрою, слухали промов своїх сільських провідників, відспівували національний гімн: — „Ще не вмерла“... і серед пісень, здебільша стрілецьких, наново формували похід. Ішли дівчата, хлопці, поважні господарі — навіть дідуся й бабки. Всі святочно одягнені, якісь розрадувані, захоплені. Ні сніг з дощем, ні дошкульна студінь не могли спинити їхніх маніфестаційних виявів.

І не один з нас, наслухавшись закордонних мадярських радіопередач та начитавшись тенденційно зрадагованих пресових телеграм, мимохить оглядався за січовими „терористами“, що з добутиим револьвером... виганяють людей на маніфестацію. А люди з ненавистю в серці, з тугою за мадярами у грудях, ідуть, плачучи...

Так вірять ще нині в Будапешті, але ми повірити не могли, бо не бачили ні січовиків з револьверами, ні заплаканих, стероризованих селян. Зате всюди, де ми переїздили, або зупинювали авто, зустрічали нас радісні і піднесені вгору обличчя:

— Слава Україні!

Що більш: в Буштині бачили ми в рядах походу кілька рядів... жидів, старих і молодих, пейсатих і бородатих, з лямпіонами, що підносили вгору руку й заєдно гукали:

— Слава Україні!

Очевидно, сензація для закордонних журналістів величезна. Для нас — річ зрозуміла: жидів завів у ряди маніфестантів трагізм їхнього положення в Європі, зокрема в Мадярщині, де протижидівські закони з дня на день загострюють, і впарі з цим тривожна віра, що в українській державі їм пощастить. Бо Карпатська Україна, одинока з потрійної федерації, що донині не видала протижидівських законів. Фактом є, що карпатоукраїнські жиди із завзятих донедавна мадяронів зробилися нині не менш завзятими українофілами, українськими патріотами з простої калькуляції самозбереження.

Поминаючи вище наведений факт виборчої солідарности, що його зрештою масово виконали жиди у всіх місцевостях Карпатської України, мушу ствердити, що виборча активність карпатоукраїнського села заїмпонувала всім. Вибори, що відбулися в неділю із своїм 92.40 процентовим ефектом „за“, з 243,832 голосами за Українським Народнім Об'єднанням проти 20,065 голосів іреденти і неважних — не переходили, як звичайна виборча формальність, підсилювана, як звичайно дотепер, корупцією, виборчою ковбасою й горілкою (продажа алкоголю була в обидвох днях заборонена), але як справжнє народнє свято. Це святкування було таке маєстатичне, таке стихійне, таке щиро-радісне, що всі ми не могли напроосто дати віри очам. Особливо ті, що знали цю країну з давнішого часу. Якась незабгнута містерія майже наглого, свідомого національного самопізнання стряснула цими масами, розплющила їм очі, кинула в обійми брата братові. Слово й поняття „Україна“ — стала об'явленням, великою й такою простою правдою, вірою і надією.

Ваш кореспондент бачив у дні виборів разом з усіми іншими кореспондентами, в різних місцевостях Карпатської України хід виборчої акції. Вечером і другого дня обмінювався з іншими товаришами, що їздили в інші виборчі округи. Погляди були однозгідні: — вибори переведено зразково з повним збереженням ладу і спокою, без сліду будьякого тероризування населення. Міркуючи з ходу маніфестацій, без яких не обійшлася ніодна місцевість, і з настроїв населення — вислід виборів був зовсім логічний і зрозумілий.

Попробуємо всеж прослідити тайну цього величезного виборчого успіху.

Головну роль відіграла в цьому безумовно пропаганда. Виконувана майже всіми силами українського громадянства міста й села, приняла в останніх передвиборчих тижнях фанатичний просто характер. День-у-день виїздила на села вся свідома українська молодь, старша інтелігенція всіх професій, державні службовці після закінчення

праці в установах, коротко — все, що думало й відчувало по-українськи. Величезні заслуги покляло учительство, ще більші — організації „Січі“ на місцях.

Виборчі віча здебільшого не були вічами, але популярними викладами до зову крови, криком совісти і серця, світлом у темряві, що росло, кріпшало, аж охопило все і перемогло.

Очевидно, що великою допомогою в цій акції була свобода агітації. Далі допомогли українській виборчій справі також самі мадяри. Вістки про тяжке господарське положення і села і міста в окупованій мадярами області дійшли нині до всіх сіл Карпатської України. Так само знають люди від утікачів про тяжкі побої українських селян мадярськими жандармами, про заборону й погорду до їхньої народньої мови (без огляду на те, чи звати її українською, чи руською), мадяризацію назв і всього публичного життя. Далі: нечувано брехлива пропаганда мадярського радія. А чейже те радіо говорить про речі, які кожний може перевірити на місці, яких брехливість лежить — як на долоні. Писали ми вже давніше, що до Мадярщини нема тяги тут не тільки серед українського населення, але й серед самих таки місцевих мадярів. У цих останніх, безперечно добрих мадярських патріотів, — рішають у цьому випадку господарські мотиви, справа прожитку і заробітку, яка наглядно стоїть краще в республіках федерації, ніж у Мадярщині. Такий нпр. випадок, що в Мукачеві розписали конкурс на посаду податкового екзакутора, на яку зголосилося 40 інтелігентів, у цьому числі аж... чотири адвокати, говорять більше, як цілі томи мадярської ревіндикаційної пропаганди. Втікачі, які майже щодня переходять на цей бік, також не починаються до сформування промадярської орієнтації.

Всі наведені моменти допомогли до перемоги, яка, об'єктивно беручи, зовсім зрозуміла. Вони спричинили, що у 187 місцевостях замаяли білі прапори — знак 98-відсоткової перемоги, при чому найзамітніше те, що більшість із них замаяла саме здовж кордонів Карпатської України.

Своє переконано українське обличчя виявила Карпатська Україна — вповні.*)

(Діло з 23 лютого 1939).

17. Зраджена тайна.

Коли дня 7 березня вертався я по другій годині з бюро додому, покликав мене через вікно з Президії Міністерства внутрішніх справ

*) З чеського та мадярського боку підносили опісля закиди проти системи виборів з одною листом та проти неправильности переведення виборів на поодиноких місцях. Я, зайнятий своєю бюровою працею, не займався виборами, і тоді не був у силі — тим менш тепер! — перевірити, чи ці закиди були оправдані, чи тільки впливали вони із національних антагонізмів.

др. Дудикевич, адвокат з Волового. Коли я зайшов до Президії, спитав він мене:

— А може ти що знаєш про таку річ? — і оповів, що Команда Січі видала тайний наказ. Цей наказ привезла до Волового якась пані. В наказі було, щоб Окружна Команда Січі у Воловому роззброїла війська й жандармерію. Наказ ніким не був підписаний. Про цей наказ мабуть вже скоріш знала команда війська, заки він ще й дійшов до Волового, бо вже день перед тим казала команда військ перенести муніцію і зброю з приватного дому до судових арештів, де була висока огорожа, а теж вже попереднього дня цілий день війсьکو мало поготівля.

— Мене питали з Команди Січі, що їм робити. Січ у Воловому має два кріси й кілька револьверів. Хто це хоче кинути цих дітей на військо й жандармерію? Яка ідея того? Може хоча ти знаєш що про ідіотично-злочинні плани цих биків-провокаторів?

Шеф Президії МВС, який вів це міністерство, сказав нам обом, що вже попереднього (6.III) дня кликав його до себе міністер Прхала й показав йому цей самий наказ, виданий Командою Січі в Хусті. Міністер питав, чи Міністерство вн. справ знає щобудь про цей наказ і що це все має означати?

— На жаль, я не міг дати про цю справу жадного вияснення.

— Це дуже прикро, що міністер Прхала вже має цей наказ у своїй руці, а ти, шеф Міністерства ВС, не тільки не маєш цього наказу, а й загалом не знаєш, що діється в Команді Січі.

— Він прийшов сюди й застав уже готову, добре зорганізовану військову розвідку, якої ми не маємо. Я хотів цій комедії зробити кінець, але пан прем'єр противиться всяким рішучим крокам, тому я вже вніс свою димісію. В такому хаосі неможливо працювати й нести відповідальність.

Ми всі три в тому були згодні, що такий стан безвідповідального, провокативного командування Команди Січі і такий стан толерування всякого злочину не може довго тривати. Ми всі три побоювалися ось чого, що міністер Прхала не допустить, щоб Січ роззброїла військо, а змасакрує Січ, розв'яже її, а з кею разом упаде й наш уряд, який виявив свою повну безсильність і нездібність до праці, а буде поставлений новий уряд, в якому може бути вже й два міністри чехи. Ми не виключали й тієї комбінації, що пан прем'єр таки прийде до переконання, що треба буде зробити порядок із Січчю, а цей порядок схоче зробити з міністром Прхалою, чим пошкодить свою популярність — міг же ж зробити порядок сам, заки Січ не виросла йому понад голову.

Різне ми говорили, та все було не веселе, а пригноблююче. Др. Павлюх відмовлявся від усякої праці, вже внісши резигнацію.

Увечері того дня зайшов я до каварні, де приходили і з Команди Січі. В новому числі „Нової Свободи“ була вступна стаття Івана Рогача, яку я перечитав з великим омерзінням: — автор говорив про мегаломанію чехів і кінчив, що чехи нам уже так

допекли, що ми готові сказати, що волимо ярмо польське або й малярське, як чеське.

Я стрів автора.

— Маляри вам уже виплатили гонорар за вашу статтю? — запитав я.

— Який гонорар? За яку статтю?

— Що ставите володіння малярське, польське й чеське нарівні.

— Кожне ярмо — це ярмо.

— Але в чеському ярмі ми маємо Карпатську Україну, а в малярському буде наше слово, наша культура зрівняна із землею. Як можна такі безвідповідальні, злочинні речі писати? В державі, де є порядок, стаття мала бути сконфіскована, а ви поставлені під суд. Вам належиться кулька в лоб за таку статтю!

— Я маю важні державні діла полагодити і не маю часу з вами говорити. Моє поважання! — і він мене кинув серед залі.

Я мав нагоду в житті з різними людьми говорити, але тон, яким мені мій співбесідник сказав, що має важні державні діла полагодити, то був тон, що його я ніколи в житті не чув — хіба на сцені з уст Хлестакова, коли він говорить, що за ним посилав цар 30,000 кур'єрів... у важних державних ділах.

Але вже по кількох хвилинках він присів до мене.

— Перепрошую, я був розхвильований.

— Хто належить до Команди Січі, хто за неї відповідає?

— Я.

— І ще хто?

— Ну, є й інші, є цей і той.

— Ви? І ви відповідаєте за неї?

— Відповідаю.

Я переповів, що чув сьогодні в міністерстві. Яка ціль того всього? На нашу загладу чигає Малярщина й Польща, — який нерозум і злочин зачинати тепер ворохобно ще й з чехами? Де наші сили? Жадне військо не дасть себе роззброїти, отже хто відповідатиме за безцільні жертви з нашого боку? Хто із заграниці видає такі накази? А врешті звідки цей наказ у руках Прхали? Значиться — в самій Команді зрадники!

На ці всі мої питання член Команди, який сказав, що він несе за всі діла Січі відповідальність, нічого не міг мені сказати, а заявив, що до штабу іде запитатися. Побіг до... другого стола в каварні, а коли вернувся, запевняв мене з усмішкою, в якій я бачив брехливість і нещирість, що — це все, про що я говорив, — провокація й неправда. Але мимо цього всього його дуже дивувало, а то й тривожило, що цей наказ вже має міністер Прхала. Питав мене настирливо, звідки я це все вже знаю.

— Відки я це знаю — пусте. Важніший той злочин, який ви робите. Я вже бачив такі злочини і знаю їх ціну. Важна й справа цієї гнилі, що є в вашій команді: що тільки видали наказ, а він уже винесений. У вашій команді сидять отже шпигуни й провокатори.

— У кожній команді сидять шпигуни й провокатори.

— Дитинко моя золотенька! До кожної команди стараються дістатися шпигуни й провокатори, але кожна команда борониться перед ними, а ви не боронитеся. Що ж мені з вами більш говорити?!

Воно й справді поважно не було з ким говорити. Мій співбесідник знов відскочив від мене, заявляючи, що... має полагодити важні державні діла, й знов утік від мене. Але знову вернувся.

— Пане професоре, не хвилюйтеся, не гризійтеся, до кількох днів буде вільна Україна. Тоді вся влада буде вже в наших руках!

— Дитино! — це було одно одинокє слово, яке я міг вимовити. Бо й чи ж міг я що більш говорити до тебе дитячо-наївної злочинности, яка собі уявляла, що німці кажуть роззброїти військо й жандармерію в тій цілі, щоб на їх місце поставити генералами теологів із золотими вилогами і селян з Ясіння і оцих усіх народніх учителів, що подіставали титули комісарів і надкомісарів, радників і надрадників? Це була та сама наївність, про яку я згадував з початку цих споминів, що німці тільки й журби мають, щоб збудувати вільну, незалежну Україну і там посадити нас...

Мій приятель з Волового ще був у каварні, я сів біля нього й ми стали ділитися тяжкими думками. В тому всьому тяжко було визнатися. Член команди говорив про наказ німців. Була це правда, чи його видумка? Ми знали, що восені й зимі німці вимагали, щоб був спокій, щоб Січ стримувалася від всяких ексцесів та всяких авантур з чехами. Це було взимі — а нині? А коли це правда, яка ціль того всього? Ми губилися у всяких здогадах. Я знав, що дня 19 січня мали галичани із Січі тайне засідання, на якому порішили прем'єра інтернувати і самим проголосити диктатуру... Це все, разом узяте, свідчило, що Команда Січі виросла понад голови уряду й вела політику — не українську, а когось третього. Одного того третього — чи більш було цих третих?!

— А моя книжечка пропала! — обізвався з противного боку стола англійський журналіст, сер Чорт зна, як він називався... Це був ніби англієць із рудагим волоссям і великим жидівським носом. Сидів він уже довший час у Хусті, і дехто з молодих дуже коло нього надскакував. Мовляв: англійський журналіст, робить нам рекламу! — Я був до нього упереджений досвідом із Галичини, коли то до нас приїздили французи й англійці, які між собою шварґотіли по-жидівськи. І то: галицьким жаргоном! Тому й сер Чорт зна, як він називався, не будив у мене до себе довір'я. Говорив досить зле по-німецьки, але раз спостеріг я на його лиці заклопотання, коли я зачав в його приявності по-українськи говорити про галицьких жидів, які перед нами хотять грати ролю англійських журналістів. Я мав вражіння, що він все розумів й тому було йому дуже ніяково. Гово-

рив, що хоче по-англійськи видати книжечку про Карпатську Україну й тому збирав статті, чи властиво матеріали до ряду статей про життя народу, історію, етнографію йтп. Тепер сів при нашому столі і з жалем прошепотів:

— А моя книжечка пропала!

— Як то пропала?

— За кілька днів безпредметна, як і ціла Карпатська Україна.

— Як то?

А він став як пес вітрити своїм довгим носом, повертаючи голову на всі боки.

— Не чуєте, як довкруги смердить? І з півночі, і з півдня. Моя книжечка безпредметна і кінець. Той Мусоліні, той Мусоліні!

Більше не хотів говорити й не хотів подати джерела своїх інформацій. Але його довгий жидівський ніс говорив, що ці інформації можуть бути тільки з польського консуляту у Севлюші.

18. Нові міністри й редакція „Нової Свободи“.

В тому самому часі — коло 5 березня виїхала була до Праги делегація уряду Карпатської України в справі генерала Прхали. В склад делегації входили др Юлій Брящайко і Стефан Клочурак. В наслідок переговорів іменував празький уряд дня 7 березня нових міністрів, так що склад нашого уряду був тепер ось такий: прем'єр і міністер культу, шкіл і судівництва др А. Волошин, ген. Прхала лишався однаково міністром внутрішніх справ і фінансів, але міністерство внутрішніх справ мав вести в його імені товариш міністра Юрко Перевузнник (судовий радник). Міністром господарства був іменований Степан Клочурак. Для справ прилюдного здоров'я був іменований державним секретарем др Микола Долинай, міністром, уповноваженим для докінчення переговорів з Маляршиною, був іменований др Юлій Брящайко. Дотеперішній міністер Юлій Ревай перестав бути міністром.

Щодо новоіменованих міністрів і товаришів міністрів, то вони були праві, не ліві, їх іменування означало — зміну курсу супроти чехів і співпрацю з мін. Похалою, отже: реорганізацію фінансів і заведення ладу в Січі. Січ мала бути перемінена у військову одиницю і мала бути зав'язком українського війська Карпатської України.

Ці проєкти реформ приняло українське громадянство із вдовільям. Коли я маю дати себе зоперувати то не буду дивитися на те, до якої нації належить оператор, а на те, чи він знає своє діло. Коли й у наших фінансах був нелад, то треба було взяти фахівців, що зуміють зробити порядок. В тому полягав якраз український патріотизм, а не в терпінні хаосу.

Задуманими реформами не була вдоволена Команда Січі. Клочурак і Перевузнник, які бажали в Січі завести лад, приходили до влади.

Проти Клочурака вже перед тим були інтриги в Празі, тепер видав хтось із Команди Січі в Хусті наказ до Сваляви, щоб там зловили Клочурака й Перевузника, коли ці будуть із Праги в авті їхати через Сваляву. Попереджені — поїхали на Середнє.

Дня 11 березня покликав мене товариш міністра Ю. Перевузник до себе і предложив, щоб я в якнайкоротшому часі переняв редагування щоденника „Нової Свободи“. Мотиви були такі: „Нова Свобода“ була державною субвенціонована газета (30.000 корон у місяць), а редакція вела її в дусі проти інтересів держави. В останніх часах з'являлися там статті, які нас компромітували, як пр. стаття Рогача, в якій нарівно поставлене ярмо чеське й — мадярське. Було дивне, що такої статті не сконфіскувала прокуратурія. Інші статті були конфісковані — вони були ще більше провокативні й виходила аномалія, що в урядовому часописі була майже одна третя частина — сконфіскована. А статті, які з'являлися, були дуже низького рівня. Мене знав він, як того, що сім років вже „тягнув“ Українське Слово і утримував в ньому лад, отже вірив, що я зможу завести порядок і в „Новій Свободі“. Я — відмовився.

Я працював у Міністерстві шкільництва і там пересиджував майже цілими днями, я працював і з Перевузником і в комісії при Міністерстві судівництва для усталення української судової термінології. Вечорами знов передредаговував українські читанки для гімназій — не було з чого вчити, саме тепер віддав до друку українську читанку для III. кл. і мав зачати її коректу. Вже в Ужгороді передавали мені на нараді редагування „Нової Свободи“, та я заявив тоді, що в моєму розумінні патріотизм вимагає від мене, щоб я не гнався за новими посадами, а щоб я лишився в моєму дотеперішньому крузі ділання і дав тут із себе, що найбільше зможу. Отже лишаюся — при редагуванні шкільних книжок — це було в Ужгороді. Нині, в Хусті, мені було б тяжко кинути працю в Міністерстві, тим більше, що ту працю люблю, вона мене тішить і в неї вкладаю всю свою душу. Ось недавно візитував я три наші гімназії, і душа моя радувалася, що все так красно біжить, живе.

— В редакції пересиджували б денно тільки кілька годин. Ви мали б тільки переглянути рукописи.

Я перепросив товариша міністра й заявив, що моя праця не могла б обмежитися до одного переглянення рукописів, бо коли рукопис нездалий і я його відкину, то на його місце мушу поставити інший, а коли іншого нема — мушу його сам написати. Кожне діло вимагає — цілої людини. Спеціально щодо редагування щоденника в такому осередку, як Хуст, то це річ тяжка, тут мало добрих співробітників, немає бібліотеки й т. п. Мимо найбільших зусиль хустський щоденник завжди буде тільки — хустський. Тому я боявся.

Але товариш міністра на мене налягав. Я мусів — казав він — взяти на себе редагування, хочби й перестав працювати в Міністерстві.

Завдання щоденника ширше, як інспекторат гімназії. Я застеріг собі два дні на надуму. Коли б я вже й рішився кинути Міністерство, то річ залежала ще й від начальника Міністерства, чи мене звільнить.

Щоб ознайомитися з ділами „Нової Свободи“, я таки зараз по обіді пішов до Державної друкарні, де друкували „Нову Свободу“. Тут довідався я, що друкували 8,500 примірників, які продавали по 50 сотиків, уряд доплачував місячно 30,000 к. — а ще було в друкарні 60,000 корон довгу. Анонсів було досить і довг у друкарні видавався мені зависокий і непотрібний. Це був перший оріх, який я мав розкусити: коли я хотів мати добрих співробітників і мав їх оплачувати, то з адміністрації часопису мусів витягнути якнайбільше прибутків.

Потім пішов я до каварні; була субота й я думав тут застати декого з редакції. Знайшов. При столі сидів редактор... і — пив. Вже був напів п'яний. Це був типовий провінціональний редактор, який все знає й про все пише. Працював у малярських часописах. Треба статті про каналізацію міста — напише і певний, що зробив це ліпше, як фахівець; треба статті про реформу гімназій — теж напише без жадних джерел, без студій, що на тому полі вже зробили інші народи і — буде сваритися з фахівцями, що він це ліпше знає... Треба статті про земельну реформу — і це він напише. Колись працював у редакції „Українського Слова“, але я мусів його звільнити за недбалість і воднисті статті.

Тепер сів я біля нього.

— Як там у вас в редакції?

— Хаос, я там один, що на редагуванні розуміюся, всі інші дурні, ідіоти. Я там шефом.

— Ви вносили вже два рази свою резигнацію, її обидва рази прийняли, та ви не пішли.

— Відки ви це знаєте?

— А що робить в редакції Гренджа Донський? А що цей і той? — допитувався я далі, а він доливав собі раз за разом руму до чарки, його очі вже добре світилися, а язик мовов. Нагло припав він до мене і став мене обіймати.

— Батьку мій золотенький! Ви мене викинули з редакції „Українського Слова“, але я не гнівався і не гніваюся за це на вас. Ви любите порядок, обіймайте редакцію „Нової Свободи“. Я вас люблю, будьте нашим шефом!

— Сину мій п'яного! — відповів я. — А де ж я йшов би між таких п'янюг, як ти, сину мій ледащо?

— Ви знаєте, що в мене один Сталін розумна, чесна людина. (Він був колись на курсах політосвіти в Харкові).

— І... тому працюєте в українській націоналістичній газеті?

— Націоналістична газета... Думаєте, що Гренджа Донський, або й ці всі інші розуміють, що це націоналізм? От пишуть, щоб марати папір, а я разом з ними.

Коли він був уже остільки ц'яний, що й годі було з ним далі розмовляти, я відійшов і вже сидів з Гренджою Донським при столі. Він був редактором-шефом „Нової Свободи“, йому я переповів свою цілу

розмову з Перевузником. Гренджа Донський був дуже амбітною людиною і перебив мені майже з докором:

— То ви хочете бути моїм шефом?..

— Я був би шефом, а ви, Василю, редактором, або ви були б шефом, а я головним відповідальним редактором. Не в титулах річ, а в тому, щоб ми завели лад та піднесли рівень часопису, бо нині він дуже низький. Щодо вашої особи, то я заявив товаришові міністра Перевузникові, що вас хочу мати в редакції; кажіть, які там відносини?

З Гренджою Донським працював я в редакції „Українського Слова“ й не раз ми сварилися. Він був ліриком і скоро вибухав, як вулкан, і злився і сварився; я заховувався супокійно й не допускав до ще більших сварок. Одного разу він розхвилювався до тієї міри, що вхопив з бюрка притискач і серед крику кинув ним мені в голову. Я відхилився, взяв до руки крісло й підступив до нього.

— Василю, притискачем кожний дурень вміє кидати, а ти візьми крісло і кріслом пробуй в мене кинути. Це буде вже штука, ану чи поцілиш?

Причиною конфліктів найчастіше була справа світогляду, він був ліриком і перескакував з крайности в крайність, від комунізму до фашизму, в ньому видів наше спасення, то знов до комунізму, то до віри католицької церкви. Помимо цих всіх конфліктів, які я брав жартом, ми жили в згоді, я цінив його талан і працювитість.

Тепер став мені Гренджа Донський реферувати, що і як діється в його редакції, говорив:

— Вірте мені, що найтяжча праця, яку я мав досі в житті — це нинішнє редагування „Нової Свободи“. Українське Народне Обеднання (було зорганізоване замість Укр. Нар. Ради) кричить мені: — Пиши так, щоб все конфіскували і щоб в газеті були одні білі плями. — Із Січі наказують і знов і грозять, що проти всіх маю писати і всіх лаяти, а тільки їх хвалити. Мій бувший шеф з товариства „Бескид“, тепер комендант жандармерії, підполковник Вака, наказує знов, що жандармерія в нас не є жадна чеська — а є державна, отже мушу її боронити перед нападами команди Січі. З канцелярії пана прем'єра знов інші накази. Кожний кричить, кожний грозить, кожний наказує, кожний розуміється на всім. Наказує Федір Ревай, наказує Рогач, наказує Німчук, наказує Росоха, я трачу вже в тому хаосі голову. Чи будемо мати силу стати проти цієї багацькоголової потвори? Сумніваюся!

Я говорив того вечора ще з третім членом редакції, який ніколи не таївся, що симпатизує з комунізмом. Коли я йому оповів про пропозицію товариша міністра Перевузника, він дуже відраджував мені братися до того діла. Характеристичні були його мотиви:

— Маєте таке красне становище — інспектуру середніх шкіл і пощо вам лізти в наше провінціональне смердяче багно? Там тільки хаос і ви нічого в цих обставинах не осягнете. В нас нічого мудрого не можна писати.

— Вісті з Європи в „Новій Свободі“ дуже скупі, зате багацько провінціонального самовеличання.

— Я реферую вісті з Європи. Не вільно нічого писати проти Росії і проти Польщі і проти Мадярщини. Гризуться тільки між собою, або самі себе величають. Я працюю там тільки з біди, а вас що змушує до того, щоб туди ішли?

При найближчому столі спостеріг я знайомого українського письменника й присів до нього. Він досі не працював в редакції „Нової Свободи“, бо — казав — там сидять люди, з якими його честь йому не дозволяє працювати. Але коли б я переняв редакцію, обіцявся помагати. Я застерігся, що ще не знаю, чи перейму, але коли б переняв, хотів його мати в редакції. „Нова Свобода“ загалом не мала фейлетону, а фейлетон конечний, причиняється до оживлення часопису. Ми обговорювали й інші евентуальні зміни між персоналом редакції.

Наступного дня справа з проектом мого редагування була скінчена. В неділю 12 березня предложив я справу начальникові Міністерства шкіл. Відповідь була коротка — я сидів в Міністерстві цілими днями, бо цього вимагали справи, мене не було ким в Міністерстві заступити, отже — хай товариш міністра Перевузник шукає собі іншого редактора. Я був вдоволений тим рішенням справи.

Відповідь товаришу міністрові Перевузникові я вже не міг передати. Він виїхав проти мін. Ключурака до Перечина, а коли вернувся й коли я стрінув його — річ була вже цілком безпредметна...

19. Судороги державности.

В ночі з 13 (понеділок) на 14 березня почув я біля свого дому вистріли. Я жив в домі лісової дирекції проти будинку влади, де урядовав прем'єр і де в подвір'ї була команда жандармерії.

Була третя двадцять минут. Надворі нічний присмерк; по вулиці бігали постаті — з різних напрямків збігалися й оточували будинок уряду. Я ніяк не міг розрізнити, хто це: військо, чи січовики? По лівому боці від будинку влади в напрямку до замкової гори стоїть дім, де жили урядовці, його стіни з заламами. Я побачив, як у одному заломі згуртувалися постаті й стріляли.

— Військо йшло б розстрільною, а не збитою гурмою. Це — січовики! — промовив я до жінки. — От і зачалось, про що оноді Дудикевич говорив.

Січовики підступали тимчасом до будови президії влади з різних боків, падали револьверові і крісові стріли. Коли заняли будинок влади, у порталі засвітив хтось з них світло, до світла збіглися всі гуртом. Січовики! Хтось крикнув і світло погасло. Уставилися у три чоти посередині дороги й відійшли в напрямку до міста. З вікон другого поверху хтось вистрілив.

У владній будові було тихо, ніхто світел не світив, я не відступався від вікон. По добрій півгодині ці самі три чоти вернулися з міста й перейшли попри владну будову. Надворі був такий присмерк,

що мені — як то кажуть — очі вилазили, а не міг побачити, чи вони мали кріси, чи не мали. Мабуть тільки деякі мали. За ними ішов генеральний штаб — три або чотири коменданти.

Пізніше я довідався, що з заграниці прийшов наказ від б. міністра Ревая, що Словаччина проголосить самостійність, отже і в Хусті треба скинути чеське ярмо і проголосити самостійність Карпатської України. Цей наказ не говорив нічого нового, бо вже кілька днів перед тим — як це я згадав в попередньому уступі — приготувлялася команда Січі, щоб розброїти чеське військо і жандармерію — і збудувати незалежну Україну. Казали, рівночасно Ревай мав наказати, щоб озброїти січовиків та післати їх на польський кордон.

В ночі відбулася нарада в Січі. Що Січ не мала зброї, вирішено удатися таки тієї самої ночі до прем'єра, якому підлягала жандармерія, щоб видав наказ комендантові жандармерії Ваці, аби жандармерія видала січовикам зброю. Хоча справа була першорядної ваги, пан прем'єр, без порозуміння з іншими міністрами підписав наказ. (Чи це поправді Ю. Ревай таке телефонував — не знаю. Не міг ні тоді, ні пізніше цього перевірити, але про це говорено як про дійсну подію і на ній будували всі тодішні плани.)

Рано, біля 6 години, зачалася правильна стрілянина на вулицях. Я побачив, що військо хоронило будинок влади і відси тра-та-та із скоростріль в напрямку до міста і в напрямку до будинку команди Січі на вулиці Духновича. На замковій горі теж військо і теж тра-та-та на місто. Понад мою хату теж летять стріли, вбігають чеські жовніри до моєї хати, що хтось стріляє з моїх вікон на них. Мої вікна замкнені, це понад дах хтось б'є на владну будову.

Коло восьмої години рано щось трохи заспокоїлося, на вулиці появляються люди, робітники, урядовці, поодином перебігають. І я хочу бачити, що діється на місті, виходжу отже. Біля будинку влади скорострїли, ще б'ють.

— Чи можу йти до міста? — питаю старшину.

— На свою власну відповідальність.

Переходжу від будинку до будинку, наслухаючи, звідки й куди б'ють. На розі мушу сховатися в браму, бо знов зачали бити із скорострїлів в напрямку на стацію, де був другий кіш стрільців. Коли затихло, йду далі, але на головній вулиці — знов стрілянина і знов ховаюся до брами якогось дому. На дорозі трупи. Коли перечекую в брамі проти пошти, бачу, як жандарми зловили двох моїх знайомих, кричать: — Січовики! — і б'ють їх і б'ють. — Ці знайомі справді січовики, але нині в цивільному. Коли перечекую в пасажу, де було досить людей, чую теж крики: — Січовики! — і ловлять одного за одним з — поміж нас і б'ють.

З дому до міністерства йшов я звичайно десять мінут, нині мій хід триває чи не годину.

Тяжкий хід — як на Голгофту. Тяжкий не тим, що я бачив трупи і бачив, як наших б'ють, а тяжкий моїми думками, — а в мене проклята думка, прокляте передчуття, що це вже кінець нашої державности.

Мої думки перебив хтось із урядовців Міністерства:

— Ви знаєте, що мадяри в місті вважають, що то початок прогнання чехів. На нашій вулиці виставили мадяри мадярський прапор і стали з вікон бити на жандармів.

В міністерстві не було мови про працю; коло десятої вертався я домів. Біля мене затрималося авто. Др Іларій Харак, новий секретар пана прем'єра, який був всього кілька днів у Хусті, потребував когось, хто вмів би по-італійськи. Я скочив у авто й казав, куди їхати. По дорозі я довідався, що в другій годині в ночі пан прем'єр дозволив, щоб жандармерія видала січовикам зброю до бою проти мадярів — це сталося без відома ген. Прхали. Вже в шостій годині рано зачав він розброювати Січ і зажадав від пана прем'єра наказу, щоб січовики склали в ночі забрану зброю. Пан прем'єр видав той наказ. Що січовики не хотіли доброхіть скласти зброю, то зачалася оця стрілянина. З нашого боку впало вісім січовиків і понад двадцять ранених, з чеського боку були теж убиті й ранені. (Ці вістки не були точні, пізніше обчислено (точно?), що в боях з чеським військом впало приблизно 70 січовиків, багацько було ранених, ще інші розбіглися).

Оповів секретар все, що знав і скінчив своє оповідання:

— А тепер вже згода.

По хвилині промовив:

— Прийшла саме вістка, що сьогодні в шостій годині рано мадярське військо зачало наступ на Кольчино, село біля Сваляви. Зараз мусимо уложити депешу до Мусоліні, щоб він, як фірмант віденського арбітражу, заборонив мадярам на нас наступати.

Про бої січовиків з чеським військом говорить багацько альманах „Карпатська Україна в боротьбі”. Я не беруся оцінювати ці описи боїв із воєнної точки, підмічу тільки кілька прикладів дилетантизму й примітивного незнання. Пр. Чотар пише: — З початку ми не могли зорієнтуватися, чи це є ручні гранати, чи артилерійська стрілянина“ (ст. 57). Іншій хвалиться, що мав добрий плян... обсадити дзвіницю і з неї боронитися... То знов дилетантська самохвальба. — „І так ми менше більше (!) без перемиря з 13 крісами та кількадесять револьверами ставили опір проти модерно озброєного війська всилі 200 багнетів, 3 ганків та легких гармат. Скільки гармат не можу подати. (ст. 62)“.

Ціль споминів змалювати по можливості якнайвірніше пережите, щоб в майбутності на доброму майбутні покоління будували, злого уникали.

Маймо мужність правді глянути в очі, і правда поставить нас знову на ноги,

Полагодивши справу з перекладом, вискочив я з авта й пішов вулицею. Хтось сказав мені — хтось, що добрі мав інформації й не любив закривати правду, сказав мені, що саме прийшла телеграма з Відня, що наша справа пропала. Німеччина — не стоїть за нами. Але в то ніхто не хотів вірити. Критицизм завмер. Людей огорнула психологія маси.

Але рівночасно з тим кілька інших, собі фантастичних вісток. Хтось їх розсівав... З Братислави прийшла депеша, щоб ми трималися перед мадярами два дні, за той час... зміниться ситуація в Європі, й ми таки будемо вільні... В ці фантастичні вістки маса вірила.

Чеське військо опускало Карпатську Україну, відворот з Хусту йшов у напрямку на Тячів — до Румунії, військо із Сваляви відходили через Перечин до Словаччини. Ми лишалися без — війська, годі ж було вважати за військо січовиків, не зорганізованих, без фахових старшин, без військової дисципліни, без військового знання і зброї.

Радіо в Хусті заклиало безнастанно — до спокою. Чеське військо — голосило радіо — має віддати січовикам зброю. Січ, признана урядом оборонною силою Карпатської України, стає на місце війська боронити Карпатську Україну.

... В Кивяжді місцеві січовики стримали мадярський наступ. Жандармерія має теж віддати зброю січовикам. Міністер Ревай буде завтра на авдієнції в Гітлера — це все радіо.

... Спокійно! Спокійно! Тримайтеся! Всі українські старшини мають негайно зголоситися до команди Січі! (Аж тепер?) Тільки два дні маємо витримати, а ситуація в Європі зміниться. Міністер Ревай... Всі українські старшини, здібні до служби, негайно зголосяться до служби.

... Ухвалено саме закон, що Карпатська Січ признана військом Карпатської України, полковник Сергій Єфремов призначений комендантом військ, Чорний назначений вождем. Німці йдуть нам на поміч; вони вже на Словаччині біля Гуменного. Січовики розброюють чеське військо! Гарно поступив комендант жандармерії в Воловому, який доброхить віддав січовикам зброю. Німці йдуть на поміч. Спокій, спокій. Тільки триматися й витримати. Слава Україні!

І в „Новій Свободі“ того дня вістка, що міністер Ревай буде прийнятий вже в найближчих годинах на авдієнції в Гітлера і все буде добре...

— Хто подав цю вістку? — питаю в редакції. — Рогач. — Міністер Ревай і др. Володимир Комаринський, шеф бюро преси й пропаганди, сиділи тоді за границею, у Відні. Зв'язку, правильного зв'язку між Німеччиною й Карпатською Україною, зв'язку, який би вірно інформував про ситуацію в Європі і про відносини Німеччини до нас — не було.

Ми були відтяти від світа і правдивість поданих вісток годі було перевірити. До нашої диспозиції лишався один розум і одна логіка. А ці одно говорили, що ці всі вістки — один великий абсурд. Коли б Німеччина була хотіла і була б могла мати Карпатську Україну самостійною державою під своїм протекторатом, то цілком не потребувала висилати війська, ні 1,500 літаків, ні 22 мільйони марок, як го-

ворили депеші наші з Відня — а була б закомунікувала свою волю в Будапешті і це було б вистало. Коли ж однак наступали мадяри, то видно й тд.

Чи не було мудріше й доцільніше замість ширити фальшиві вісті на замилення очей — мужно глянути правді в очі і зарядити евакуацію Карпатської України через Словаччину й через Румунію, щоб з пожежі врятувати, що можна було ще врятувати: людське життя і народний маєток?

Замість цих цілком реальних заряджень понад Хустом кружляла вістка, що міністер Ревай іде до Гітлера. Гітлер його прийме — хто сумнівався б в цьому?! І все буде добре. Мадяри дістануть наказ і квіте далі вільна, самостійна Карпатська Україна. У цю фантастичну вістку вірили особливо всі автохтони. Це була та велика легенда про надзвичайні здібності і впливи місцевих людей. В народів, що жили довгий час у чужому ярмі, є ще й віра, що в пана можна багацько й випросити, виблагати...

Я привик жити своїм розумом і своєю логікою і по-мужески дивитися фактам у очі, хоч як вони часом прикрі та страшні. Ми програли. Отже — їдемо на нову еміграцію на захід. Перша людина, якій я це сказав — висміяла мене. Мовляв: вже вільна, самостійна Карпатська Україна — а той хоче їхати на захід. Я тим не збентежився й зателефонував до Сваляви. Мій син був у Торговельній Академії у Сваляві. Я прохав повітового комісара Дра Охримовича, щоб переказав моему синові, щоб той вертався зараз до Хусту, а коли це вже неможливо, щоб їхав до Праги.

— Чому це все? — спитав мене повітовий комісар.

— Евакуація.

— Яка евакуація?

Я переповів про нашу програму. Я усвідомив собі її, отже треба — евакуувати. Повітовий комісар мені не вірив, а — як оповів опісля — звернувся ще до Міністерства внутрішніх справ по інструкції. Сказали, що мін. Ревай іде до Гітлера, мадярський наступ стриманий, вільна, самостійна... Але повітовий комісар більшу вагу признавав логіці, як фантастичним вісткам, і евакуував, коротко перед приходом мадярського війська. Коли приїхав до Великого Березного, там теж сиділи урядовці, чекаючи й вірячи в — корисне вирішення справи.

Це для прикладу, як відбувалася — евакуація.

Одно було певне: боротьба з чехами була програна. Її перебіг представлявся мені так: захитаний правний стан і зла господарка фінансами, провокативні вибрики Січі і всесторонні інтриги проти кандидатів на третього міністра з боку таких самих українців — відкрили ген. Прхалі ворота. Дальші невірні директиви з заграниці і переворот, що його підготовляла Команда Січі, дали ген. Прхалі нагоду вхопити зброю і сьогодні була Січ розбита, а пан прем'єр видаванням і відкликуванням наказів — скомпромітований. Коли б не прихід мадя-

рів, то ген. Прхала був би тепер стався безмежним диктатором Карпатської України. Всю силу передали йому самі українці своїм неумінням вести державні діла.

Але цим разом ласкава пані історія була справді для нас ласкава. Наступали мадяри, і бій з ними затемнював велику нашу програму.

Довгими рядами йде чеське військо. Піше, авта, кіннота, артилерія, і знов піші, і знов танки. З військом виїздить і чеське урядництво.

Увечері заповідало радіо, що дня 15 березня о годині 15 відбудеться засідання сойму.

20. Засідання сойму.

Засідання сойму мало відбутися вже скоріш, але телеграфічні й телефонічні розмови мін. Ревая та шефа бюро преси й пропаганди В. Комаринського з командою Січі про те, щоб від чеського війська відібрати зброю, зробити проти ЧСР повстання й проголосити самостійність Карпатської України — підслухувано дорогою й доношувано до Праги. Прага не бажала собі скликати сойм, на якому було б проголошене відірвання від ЧСР. Празький уряд зволікав отже під різними претекстами. Дозволили скликати сойм аж в історичний день, коли мадяри зачали свій наступ, цебто, коли фактично країна відпадала від ЧСР...

Гімнастична зала в гімназії, призначена на засідання першого сойму Карпатської України, чудово декорована. Із стін від стелі аж до долівки довгі сині полотна, на них великі золоті тризуби. На передній стіні звисали теж від стелі до долівки сині й жовті, сині й жовті полотна, посередині на них герб Карпатської України — в правому полі ведмідь, боком, на задніх лапах підвівся вгору, в лівому полі, перед ним сім золотих пасків на синьому полі.

На переді залі — як звичайно в соймі — два підвищення, для маршала сойму вище, для уряду нижче. Ще нижче — вже на залі — місця для вибраних 32 послів, за ними для журналістів, при вході в залю для публіки.

З 32 послів з'явилися 24. Журналісти — хіба місцеві (чужих ні одного — як замів...). Публіка, що не могла дістати сидячих місць — стояла. Між публікою нові втікачі з поблизького Королева над Тисою, з Севлюша...

Перед засіданням один з українців емігрантів шепоче мені до вуха: — Трудовий конгрес...

Засідання відкрив прем'єр Волошин промовою, яку читав, але було видно, що був перемучений і переденервований. Його голос дрижав, місцями промовець переставляв слова й перекручував — не так він звичайно промовляв. Згадував про давнє змагання українців до

волі, згадував часи Святослава Хороброго, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, згадав, як татари знищили Україну, згадав князя Федора Кор'ятовича, згадав і світову війну, як по ній — в 1918 році — в цьому самому Хусті були порішили прилучитися до України.

— Сьогодні припала мені честь відкрити в тому самому Хусті перший сойм Карпатської України, перший і на всіх українських землях, що має послів, вибраних загальним, тайним голосуванням — перший і одноцільний, що дістав 92,4 відсотки голосів.

Послів запряжено. Сойм уконститувався. Маршалком сойму вибрано одноголосно начальника Міністерства шкіл — Августина Штефана. Нововибраний маршалок виголосив промову, в якій теж згадував про змагання українців до волі, про бої, опісля перейшов на вміння цього народу конструктивно працювати, на сойм і працю, яку він має виконати.

Др. Михайло Брящайко прочитав внесок ради міністрів, який звучав приблизно так: — З огляду на політичні обставини, а то розвал Чеськословацької республіки і проголошення самостійності Словаччини рада міністрів Карпатської України вирішила предложити соймові закон число I про самостійність Карпатської України. — Далі говорив закон ч. I про назву держави — Карпатська Україна, українську наукову й урядову мову, про гімн Карпатської України (Ще не вмерла Україна), про герб (В законі ч. I проєктовано герб: ведмідь, змінено опісля на тризуб з хрестом — і т. д.)

Закон число I ухвалили послы одноголосно — як загалом і всі інші внески.

Проголошення закону число I. викликало безмежний ентузіазм. Всі в залі забули в цій хвилині, що кілька кілометрів від залі засідань стоять ворожі мадярські війська, а всі ми улягли сугестії, що це справді ми шойно закладаємо державу, ухвалюємо закон ч. I. про назву, про самостійність, про герб. Ухвалюємо, а тепер засядемо до праці — виконати волю закону... Великі сині полотна з золотими тризубами підносили настрій, збільшували сугестію. Не диво, що по проголошенні закона вся зала підвелася, й залунав законом признаний гімн: — Ще не вмерла!

... Це була сугестія — чи була глибока віра? Життя народу розвивається не в роках — а в десятиліттях. Хвилево ми тут програли, але однаково живе український народ, живе Україна! Ми програли тут, на цьому малому клаптику землі — але однаково живе великий український народ, живе Україна!

Сойм затвердив нових міністрів. Августин Волошин — прем'єр і президент, Др Юрій Брящайко — заступник прем'єра й міністер фінансів, Юрко Деревузник — внутрішні справи, Др Микола Долинай — здоровля, Степан Ключурак — народне господарство і комунікація, Юлій Ревай, що був тоді за границею, — задграничні справи, Августин Штефан — міністерство культури, шкіл і народньої освіти.

Ще читали внескодавці різні законопроекти, які одноголосно — як все — ухвалювали послі і став промовляти один із послів. Це не була зрівноважена парламентарна промова, а радше голос розпуки і протесту. Зачав словами:

— Вже почислені дні, а може й години нашої держави — самостійної Карпатської України, вже почислені дні, а може й години, коли на наші карки знов захоче сісти наш лютий ворог, але не почислені ні дні, ні години життя великого українського народу!

— Ми тут падемо — але непаде великий український народ. Він живе! Він пережив татарщину, пережив неволю різних сусідів, але на наших очах він збудився і став до кєрвавого бою за своєю самостійність — за право на своє життя.

— На нас знов іде ворог, що знов на наші шиї хоче накласти ярмо, але хай цей ворог знає, що ми вже не ті самі, що були колись, перед війною! Ми стали свідомі українці і ми закуштували великого божого дару — волі, тому хай цей ворог знає, що ми тут! Доброхіть ми не піддамося! Він може своїми скорострілами та своїми гарматами й зайняти наші землі — та душ наших не займе. Наші душі завжди будуть вільні — українські!

В часі засідання фільмував і на грамофонові плити ловив промови п. Лисюк із Америки. Попереднього дня його син фільмував бій між чеським військом і січовиками. Якийсь чеський вояк це побачив і націлився до нього крісом; молодий Лисюк підняв руки вгору. Не помогло, три кулі перешли груди. З рук трупа вирвано апарат з фільмами, щоб не було пам'ятки. Його батько нині в найбільшому спокою фільмує історичне засідання першого сойму Карпатської України. Його спокій, його точне виконання обов'язку викликає загальне признание.

По засіданні сойму має прем'єр дати малярському парламентареві відповідь на вчора переданий ультімат. Яка була відповідь — не знаю.

На заклик влади, проголошений у радіо, зголосилося понад 30 українських старшин, між іншими й генерал Всеволод Петрів; його не прийняли, вважаючи за лівого: цілий день перестояв під дверима команди старий, солідний, чесний генерал. За це в команді видають накази й цівілі, що ніколи й не служили в війську. Головний штаб мав бути під командою полковника Єфремова, але той бігав цілу ніч з 15 на 16 березня, щоб роздобути 800 корон якомусь чеському старшині. Команду хотять віддати полковникові Филоновичеві, та він, знаючи стан справи, відмовляється. Цівільні видають тимчасом накази:

— Пане полковнику, маєте негайно знищити міст на Тисі в Тячеві, щоб чехи не могли втікти.

— А куди ви виїдете по безнадійному бої?

— Ага!

Наради йшли цілу ніч, рішено за всяку ціну боронити Хуст і не впустити мадярів. Тієї ночі в 23 годині доручив німецький консул у Хусті, др. Гофман, владі телеграму з Берліну. Соїм ухвалив самостійність і просив Німеччину про протекторат і збройну допомогу проти мадярів. Відповідь із Берліна звучала, що Німеччина не приймає Карпатської України під свій протекторат. Мадяри наступають широким фронтом, Німеччина радить не ставити опору.

В наслідок того пан прем'єр рішився виїхати раненько в четвер 16 березня через Тису до Румунії; перед від'їздом видав команді Січі наказ, щоб не ставили мадярському війську опору. Мав сказати:

— Проти нас іде правільна мадярська армія, проти якої не встояти неправильній наборзі зорганізованій Січі. Не бийтеся, а бережіть ваш найцінніший дар — життя. Вашого життя й вашої праці потребує Україна більше, як вашої смерти.

Січ не виконує того наказу, а січовики обвинувачують прем'єра, що він їх зрадив.

Місцеві політики, помимо телеграми з Берліна, однаково вірили, що міністрові Реваєві таки вдасться переконати Гітлера й той змінить свою постанову. В тому часі мала прийти телеграма від когось із проводу націоналістів, мабуть із Відня, з наказом, щоб боротися до останньої краплі крови...

Свідомо йшло про те, щоб якнайбільш молоді вигинуло в обороні Карпатської України. Щоб українською кров'ю була зрошена країна, щоб була принесена як найчисленніша жертва людського життя.

21. Голосні труби.

Десь говориться в староукраїнському збірнику мудрих висновків, в „Пчолі“, таке: — Злий полководець надіється тільки на одні труби, що в бої додадуть воїнам відваги. — Цей вислів не сходить мені з думки в днях тривоги в Хусті.

В попередньому часі багацько справ занедбано; між іншим не вислав уряд нікого старшого, обізнаного до Німеччини, а коли хто сам виїздив і привозив інформації про те, як справді дивиться уряд Німеччини на українську справу, що саме він цілком не має в програмі в найближчому часі будувати якубудь Україну — цим вісткам не вірили. Я не кажу, що ці вислани і в Німеччині утримувані люди були відсунули нашу катастрофу: ні, вони були б мабуть в стані повідомити уряд, що катастрофа зближається.

Занедбано теж справу розвідки, що діється в Мадярщині, а іменно, що вона мобілізує, скупчує військо на наших границях йтп. Вся енергія в останніх днях і тижнях була звернена на боротьбу з генералом Прхалою.

Самі ж січовики, що в останній хвилині збіглися — була збиранина, що збіглася на поклик мобілізації. Були тут діти, що ще не мали ніколи й кріса в руках, були тут і старі вояки, що не могли дістати кріса, бо його вже не було. Були тут і принагідні гості, місцеві міщани, що забирали кріси, відносили домів, або ховали в сяги дров сусідньої лісової управи... і знов прибігали по нові кріси... Інших родів зброї було обмаль, або й цілком не було, особливо був цілковитий брак авт та возів. Деякі частини жандармерії та війська передали січовикам зброю, якої самі не потребували, інші одначе боялися, щоб зброя не була вжита — проти них самих і відбивалися.

Передо мною український старшина. Штани долі перев'язані шнурком, на голові капелюх, а на ньому німецький шолом. На плечі кріс.

— Пане докторе, може знаєте, де б тут взяти набої?

Це боєвик із 1915 року.

А радіо в Хусті безнастанно гуде:

— До бою! Витримати до останньої краплинки крові!

— Пане докторе, де б тут дістати набої? — питає мене німецький шолом на українському капелюсі.

Кільки разів подивляв я живучість української нації! Кільки то разів хилив я голову перед працьовитістю нас, українців, і кільки то разів плакав над безпорадністю різних вождів і проводирів!

А понад усе, понад увесь страх, що йдуть мадьяри й понад увесь хаос і тривогу лунав голосний крик із хустського радія:

— Тримайтеся! міністер Ревай вже поїхав до Гітлера! Німецькі полки вже йдуть! Ще тільки коротко витримати! — кричали люди, які самі знали, що це неправда.

А я собі думав: злий полководець надіється тільки на одні труби, що в бої додадуть воїнам відваги.

22. 16 березня 1939 — четвер.

... Я збудився в другій по півночі.

— Що там робить мій приятель у Воловому?

В цій хвилині застукав хтось сильно до дверей: входив приятель, втікав із родиною з Волового. Коли восени він був приїхав до мене до Хусту, перше його слово було:

— Ти, аж ця Карпатська Україна доїде нам кінця з її автохтонами!

Тепер привітав і я його — його власними словами:

— Ти, аж ця Карпатська Україна доїхала нам кінця з її автохтонами!

Мій приятель, бувший старшина УГА, працівник із школи дра Окуневського, організував волівський округ, їздив по вічах. В часі нападів терористів його дім стався військовою касарнею, де пересиджували січовики. Але Українське Народне Об'єднання іменувало командантом округу не його, а молодого вчителя — автохтона. Але мій приятель, організована людина, ані слова не сказав на це, а далі

скликав віча, їздив по них, працював. Коли ж ставили кандидатів на послів до союму — не поставили його, адвоката, що добре знав повіт що крім цього писав багацько статей на господарсько-економічні теми в „Українському Слові“ і „Новій Свободі“, а молоденького попа, який ще й не працював на народній ниві, але — був автохтоном. Та мій приятель, зорганізована людина, ні слова не сказав, а став їздити й агітувати й промовляти за молоденьким священиком. Правда, селяни заганяли його часом у кут.

— Пане меценасе, ви розумна людина, ви красно, мудро до нас промовляєте, будьте нашим послом. Про молоденького попа знаємо те одно, що добре полює на зайців, але що він буде робити в соймі? Невже ж і туди поїдете за нього промовляти?

Тепер лишав адвокатську канцелярію — свій варстат праці, свій дім і маєток та з родиною втікав до Румунії.

Рано від'їхав мій приятель, я подався до міста. Біля влади товпилися січовики. Я зайшов у будинок, на коридорах накладали січовики патрони до лент. В президії довідався я, що прем'єр виїхав вже раннім ранком в напрямку до Румунії. Перед від'їздом видав наказ, щоб січовики не билися — січовики б'ються.

В місті вже не видно чеського війська, тільки січовики.

— Яка наша сила? — питаю знайомого інженера — військового старшину.

— Діти! Я роздав їм кріси, вони похапали і біжать, але муніції не беруть. Перший раз у житті мають кріси в руках. Коли я їм роздав гранати, на цілу сотню тільки один умів обходитися з ними й їх кидати. А я маю їх вести в бій.

Від когось іншого довідався я, що 250 учнів учительської семінарії в Севлюші вийшло в бій проти мадярів.

Про цей інцидент говорить у своїх споминах Василь Поштак, учень семінарії. (Карпатська Україна в боротьбі. Збірник, сторони 136—339.) Кілька характеристичних речень дозволю собі з тих споминів навести. „Коли семінаристи дістали в Копані кріси і їхали до Королева над Тисою до бою — „кожний дивиться, як буде опускати курок“. — У Веряці стаємо й формуємося в ряди в такім місці, де ніхто не може нас побачити. Починається малий вишкіл стріляння“. — Хлопці жартують. Майже кожний ще ніколи не стріляв з рушниці, а тепер прямо стає до бою з наїзником“.

„Мадяри полонили багато семінаристів. Юду й коло десяти інших. Всіх розстріляли“. (ст. 338).

На іншому місці:

„Тут — там розстрілювали січовиків. Ранених дорізували. — Ліве крило фронту все полягло“. (ст. 399).

Перед будинком президії відділи січовиків: одні вертаються з бою, вичерпані, змучені, інші відходять у бій. Одна піхота — інших родів війська немає. Тільки деякі мають однострої, інші в цивільному, яке хто мав.

Перед будинком стрічаю дра Юлія Брящайка й дра Миколу Долина. Мали їхати через Севлюш до Будапешту вести переговори.

Вхожу в середину. В кімнаті президії урядувє міністер Перевузннк. Сидів при довгому столі, а біля нього старші громадяне, сів і я. Справи? — щохвилинки прибігали різні урядовці й неурядовці і ті, що втікли були з обсадженої мадярами території восени 1938 й — тепер втікали далі. Грошей не було й т. м. Перевузникові приходилося вияснювати, витолковувати. Люди, які замість грошей діставали слова вияснення, злилися, сварилися, хвилювалися. . .

Від часу до часу казав товариш міністра всім петентам вийти, бо вбігав хтось і приносив найновіші вісті... Федір Ревай вбігав, і доносив, що саме з Братислави телефонував йому брат, щоб триматися. Напевно справа буде ним прихильно полагоджена. І від нас має зараз вийти депеша до Мусоліні й до Токію. . .

— Зараз укладайте ці депеші, в останній хвилині це нас урятує! —

Мені пригадалося, що так само на весну 1919 року ми вислали телеграми до Антанти. Найперше із Станіслава, опісля з Чорткова, Борщєва. . . І нині люди вірили, що ще можна телеграмами до Риму й . . . Токію стримати наступ війська, яке було від нас мабуть 5 кілометрів. . .

В канцелярію увійшов др. Брящайко й др. Долинай, на них звернув Федір Ревай увагу й забув про телеграми. Обидва делегати переїхали нашу боеву лінію, але мадяри їх не пустили; тепер поїдуть на Тячево через Румунію. Про бій, який бачив, говорив др. Брящайко:

— Наші окопалися й б'ються, як льви. Вже цілий день тримають мадярське військо і не пустять його. Де це є? На полях між Хустом і Копанєю. Наші запевняли мене, що стримають наступ мадярів ще найменше два дні. Проти них не стоять правильні мадярські війська, а хустські терористи, отже не майте жадного страху. Коли ми верталися, перед Хустом ми стрінули натовп людей з прапорами, чекають, щоб мадярів привітати. Я сказав їм, що можуть безпечно йти ще додому на два дні, бо наші б'ються, як льви та герої.

(Др. Юлій Брящайко любив уживати пересадних висловів і його звіту не було можна брати як зразок точности).

Доходила дванадцята, коли міністер Перевузннк хотів урядово говорити з Тячевом, але телефон мовчав. Пошта відмовила службу. Ми розходилися.

Надворі збиралися останні відділи січовиків і збігці. Це вже не був відворот із Ужгороду, де були до послуг військові авта — з Хусту відходили тепер всі пішки, між іншими відходив пішки поет Іренджа-Донський, Федір Ревай та інші. По обіді відходили коло третьої останні наші відділи, отже — не було воно так, як перед кількома годинами говорив це др. Юлій Брящайко, що наші стримають мадярів ще два дні. Я зайшов у будинок президії, по коридорах ще бігали січовики, забираючи останні речі.

Останні січовики відходили. Змучені, вичерпані. Перед ними їх трен — один одинокий віз, але коні були такі помучені, віз так навантажений, що коні не могли рушити з місця.

Останній стрілець, що відходив, відбився від чоти й лишався сві-
домо позаду. Усміхнувся до нас, що стояли при дорозі й промовив,
очевидно, думаючи, що ми маляри:

— Хай ідуть українці, я не потребую спішитися, я поляк, ма-
дярів не боюся.

Що склад Карпатської Січі був дуже мішаний — це було болюче. Між
іншим: в збірнику „Карпатська Україна в боротьбі“ на сторони 309. є фотогра-
фія. По правому боці в рові розстріляних мабуть січовиків, а на середині до-
роги сердечно вітаються мадярські старшини із січовиком у мазепинці. . .

23. Прихід мадярського війська.

Коло п'ятої вечора задзвонили дзвони по церквах і костелах і
перші змоторизовані частини мадярського війська увійшли в місто. Їх
вітали хлібом, сіллю, виголошували до них промови. Півгодини пізні-
ше стали частини війська біля бувшої владної будови Карпатської
України. Коли я їх побачив, мене огорнув безмежний жаль за нашими
хлопцями: вони всі відійшли пішки, змучені, перед кількома годинами
в напрямку на Тячів, тепер могли бути найдалі кілька кілометрів за
Хустом — за ними гналося правильне військо на автах, танках. . . На-
ших дігнали того самого вечора, по короткому опорі розбіглися наші
по лісах. Мадярська кіннота їх виловлювала й розстрілювала.

А покищо побачив я через вікно, як із бувшої владної будови
вивели двох січовиків. Відки вони там узялися? Мабуть змучені за-
снули й не чули, як всі відходили. Їх вивели на вулицю й тут били
кольбами. Опісля поставили під мур до розстрілу, лицями до стіни,
але надійшов старшина й казав відвести в напрямку до замкової гори, де
їх і розстріляли. (Мадяри признавали правильним військом тіль-
ки чеськословацьку армію, січовиків уважали за пов-
станчі банди й відповідно до прийнятого звичаю кожного,
кого зловили в січовому однострою або із зброєю в ру-
ках, розстрілювали. — Чи це справді відповідало прийнятим між-
народнім звичаєм — не беруся вирішувати. Це річ правників. Я но-
тую тільки факти).

Скільки лягло наших у боях із мадярами? Це тяжко сказати. В
перші дні по приході мадярського війська кружляли всякі вісті, але
вони були часто фантастичні, собі суперечливі, перевірити ж не був
в силі ніхто з наших.

Професор Голота подав мені, що з семінаристів із Севлюша лягло
26. Біля мосту перед Хустом, від сторони Копані, лежали при дорозі
трупи наших. Робітник Мазур казав мені, що ходив агноскувати трупи
й начислив 100, генерал Петрів начислив пізніше 143. Мадярські
старшини говорили, що між Севлюшем і Копанею вони окружили ліс
і вбили в ньому 70 січовиків.

По приході малярського війська повсюду йшли репресії. Були розстріляні і в Хусті. Розстрілювали теж за залізничною рампою Різницької вулиці; там перед розстрілом крикнув малярський старшина до січовиків:

— Число 47 виступить!

Виступив січовик-конфідент. Інших розстріляли, мабуть 20. В подвір'ї суду, де були й арешти, розстріляли 23 січовиків, чи були це ті самі, що поховані в одній могилі, — не знаю. І в подвір'ї маїстрату розстріляли мабуть 30. Розстрілювали теж на полях над берегами Тиси й кидали убитих у Тису. З міста щез у цих днях учитель Митрович, Ващишин, власник торгівлі, студент університету Олекса Блистів та інші.

Оповідали, що якісь січовики зголосилися до малярської розвідки й видавали тих січовиків, що були поховалися по домах у Хусті.

Тут годі поминути один болючий епізод.

Команда Січі в Хусті виголосила в радіо наказ, щоб січовики розброювали частини чеського війська, яке відступало або через Сваляву й Перечин на Словаччину, або через Тячево до Румунії. Розброювати кинулися не тільки січовики, але й товпи селян, а теж малярі. Нападали авта цивільних втікачів і хотіли їх грабити. Слабші військові відділи розброювали, сильніші тільки обстрілювали. Тому що організацію Січі перевели люди, які не мали поняття про місцеві відносини, або хоч і знали місцеві відносини, робили це недбало — попадали в місцеві команди Січей люди непевні. Сталося отже в ті дні, що в деяких місцевостях члени команд Січі, або й цілі команди — переходили на малярський бік і отриману, чи забрану, зброю звертали проти самих січовиків і проти чехів.

На відтинку Свалява—Перечин не прийшло до більших сутичок, гірше було на відтинку Хуст—Тячево. В Сокирниць, в Буштині і в Тячеві острілювали чеське військо й чеське урядництво, а що враз з чеським військом від'їздили й українці, то й їм діставалося. Острілювали січовики й малярі.

Чеське військо перейшло до Румунії через міст над Тисою в Тячеві. За ними під натиском малярського війська зачали переходити й січовики та цивільні. Рано 16-го березня ще перепустили румуни наших втікачів на свою територію, але вже пополудні того дня вернули з мосту 273 наших втікачів-січовиків і цивільних — і передали їх в руки малярів. Загально говорено, що це сталося на домагання чехів у румунської влади у відплату за смерть чеських вояків, що згинули в боях із січовиками в Хусті і у відплату за острілювання чеського війська й урядництва, при чому були ранені й жінки та діти на шляху Хуст—Тячево.

Малярі примістили переданих в Тячеві. Сюди привели й тих, яких зловили в околиці Тячева, або яких видало малярське населення. Дехто наложив тут головою, розстріляний і вкинений в ріку Тису. Дехто став вже на ціле життя калікою. Декому вдалося висвободитися. Решту

перевезено опісля до табору в Криві коло Хусту, а відси до табору у Варіо Лапош (Відносини в таборі досадно описав Микола Чирський в альманаху „Карп. Україна в боротьбі“: Тюрми й табори ст. 166—202“).

Українець-лікар чеського війська, який був одягнений у цивільне і який попав випадково між січовиків і якого wraz з ними завернули румуни й передали в руки мадярів, на моє запитання, як поводитися з ним мадяри, відповідав одно-одиноким словом:

— Били.

— Але як били? Списували з вами протокол, питали, хто ви є?

— Били.

— Добре, пане полковнику, але в подробицях як це було?

— Били.

На другий, чи третій день йому вдалося вилегітимуватися, хто він є і його пустили до Хусту.

— І? — спитав я.

— Били.

Це було все, що він мені оповів.

Тут, у Тячеві, виділили мадяри 36 січовиків-галичан, що були польськими громадянами.

— Що мали ми з ними робити? — оповідав опісля мадярський старшина в Хусті в українському товаристві. — Ми відставили їх до границі. Ми питали їх, за що вони йшли воювати. Відповіли, що йшли Україну будувати й її боронити перед комуністами, мадярами й поляками.

— На границі поставили їх в ряд під розстріл. Одні виняли хрестики й зложили їх на грудях, більшість крикнула: — Слава Україні! — і впала під кулями.

— Це була сцена, яку ціле життя буду пам'ятати. Скажіть, що це ви за люди, ви, українці, що ваша молодь так умирає? Чому не пішли ви будувати ту вашу Україну з середини землі, а з краю й то з нашої віковичної мадярської землі? — питав мадярський старшина.

Про знущання й убивства в інших місцевостях у мене тільки скупі, не повні відомості. Будучи в Хусті і побоюючися арештування, я не міг списувати жадних протоколів, а тільки короткі нотатки. За границею робив це вже хто інший. Я подаю найважливіше з того, про що довідався ще в Хусті.

В Бороняві, в лісі, повісили 36 січовиків. (Вістку подав священник, особа достовірна).

В Грушові ув'язнили о. Александра Купаря, свідомого місцевого українця, й вивезли до Солотвини, де його вбили. На Великдень прислали до Грушова якогось священника-мадяра святити паску, але на-

рід не пішов загалом до церкви. — Убили нашого попа, то чужого не хочемо! — Військо облягло село.

Крім цього в тому самому Грушові розстріляли учителя Василя Неболю.

У Воловому розстріляли українців-емігрантів: дра Фігуру, професора гімназії, який тоді був учителем горожанської школи, й дра Завальницького, правника, який тоді учителював, теж українець-емігрант. Крім них, ще й 12 січовиків. Коли трупи цих січовиків лежали на полі перед Воловим в напрямку до Прохідної, вигнали малярські жандарми селян і вели слідство, хто це вбив оцих людей...

В Требушанах був священником о. Пасулька. Влада Карпатської України вислала його до концентраційного табору в Думіні. Коли прийшли мадяри, вернувся о. Пасулька з табору й видав 7-ох селян, як тих, що вислали його до концентраційного табору. Мадярські жандарми привели їх до о. Пасульки, цей казав їм одягнутися у святочну одягу, бо мають іти мадярів привітати. Ці не хотіли спочатку, але опісля одяглися й прийшли. Їх повели малярські жандарми до Квасів, тут їх били, масакрували, повідрізували вуха, носи, розпорювали шлунки й сипали туди глину. Не треба пригадувати, що мадяри любуються в мученні безборонних побитих. Пізніше якась комісія розкопувала спільну могилу, де поховано змасакрованих. Члени комісії мали казати, що таких звірств, які поповнено на цих селянах, вони ще не бачили. На Великдень село не пішло до церкви, а жандарми штиками виганяли людей на богослужбу зразкового священика.

Про смерть Івана Гріги, свідомого українця, селянина з Вишніх Веречок, який був головою читальні Просвіти, головою нововибудованого Народнього дому там же таки, й послом до сойму Карпатської України, оповідали мені таке: ще взимі прийшли до нього два січовики; він їх прийняв гостинно, а вони випитували його про стан залоги військової, про розвій українства й т. п. Дня 16 березня вертався Іван Гріга з засідання сойму додому, висів із залізниці у Волівці й зайшов до гостинниці. Тут стрів цих самих двох січовиків — але вони були вже в одностроях польських жандармів. Один з цих жандармів вийшов, а коли вернувся, привів із собою малярського жандарма. Грігу вивели за село; малярські жандарми казали Грізі, щоб відрікся українства, відповів:

— Я був українцем, є ним і буду!

Вели його селом, а він кричав:

— Я був українцем, є ним і умру українцем!

Його розстріляли, а він умер з піднесеною рукою вгору і з окликом: — Слава Україні! —

У Нижніх Верецьках загинуло 30 січовиків, що вмирали з окликом:

— Слава Україні! —

У Великому Бичкові трагічно загинули учитель Дмитро Остапчук і кооператор інж. Микола Литвицький.

В Тячеві загинуло 16, їх розстріляли на човні й кинули трупи в Тису. Крім того в Тячеві розстріляли 48, їх возили автами в ліс, дали рискалі й казали самим собі копати ями. Перша група — 13, друга — 17, третя — 18.

В Перечині розстріляли 8 січовиків, Гранчака, Пекаря Михайла, Керецмана Івана, Францка, Юзкевича, селянина з Великого Березного невідомого імени, батька п'ятьох дітей, з Дубринич селянина невідомого імени й учителя з Ворочова — Опаленика. Коли вели Керецмана через село і вступили до священника по дорозі, запиталися, чи Керецман винен і чи його розстріляти, священник відповів: — Всі винні, всіх розстріляти! — Цих вісьмох поставили над водою й розстріляли скорострілом. — Старосту Добея, свідомого українця, так побили, що місяцями не міг прийти до себе. Крім цього згори пили рікою трупи, дня 27. IV витягнули в Перечині трох розстрілених, в Перечині незнаних селян. В Турі Реметах знайдено в корчах трупи трьох січовиків.

В Ясінні сто три могили січовиків.

Протоколи про звірства мадярського війська над січовиками списав др. Микола Галій. За дозволом автора вибираю з його рукопису Кервава Книжка Карпатської України оцей опис.

Уступаючи перед мадярами, які обсадили були вже всі переходи до Румунії, наш відділ в силі 22 людей подався до Тиси з наміром дістатися на пором, або в мілкому місці перейти ріку в брід, щоб так дістатися на румунську територію. В одному місці при березі стрінули ми кількох наших селян, що в'язали й приготовляли до сплаву дараби. Ми спитали селян, чи не бачили січовиків в котрій стороні? На це один старий гуцул зняв шапку, подивився на нас, покивав головою і сказав:

— Боже, Боже! Чи хто буде колись знати, кільки молодих людей понесла Тиса за цей день?! Ніхто їх не числив і не питав, куди вони, бідняги, пливають!

По цих словах дід обернувся до ріки і перехрестився. Опісля глибоко зідхнув, вийшов на беріг, обняв наймолодшого з нас, якому було не більш 18 років, довго давився йому в вічі, опісля сказав:

— І наш Юра . . . пішов . . . пішов нас боронити перед мадярами! — поцілував хлопця й тихим голосом додав: — Ідіть, діти!

Ми ще спитали, хто кидав до ріки наших хлопців.

— А хто ж? Мадяри стріляли ондечки під мостом і кидали всіх до води. Ідіть боротися за наші гори, за нашу Україну!

В Хусті й по інших місцевостях рівночасно з убивствами й розстрілами йшли арештування. Арештували на доноси місцевих; як завжди в таких випадках — військові або не мали часу перевірити основи доносів, або й не хотіли. Арешти в Тячеві, Хусті, Довгому, Рахові були переповнені; опісля перемінено будинок бувшої лічниці в

Кривій біля Хусту на табор, де теж наші сиділи, врешті вивезли всіх ув'язнених до великого концентраційного табору у Варію—Лопуш біля Ниредьгази, де їх били, мучили й знущалися над ними.

Отже скільки згинуло наших? З фактів, які вище я подав і при яких я опирався на оповідання достовірних людей-очевидців, випливає, що в боях січовиків з чеським військом згнуло наших біля 70, а в боях з мадярами — найменше — 1000-1500.

Тереном боїв з мадярами була південна частина Карпатської України: січовики, убиті по лісах, лежать там може й до нині, ніким не бачені, не числені, і хіба тільки пастух або дикий звір знайде колись їх кості. Скільки людей щезло з арештів і не вернулося домів, скільки померло побитих — хто з нас може це знати? В Карпатській Україні обчислюють нині втрати на 3000—4000.

Цей факт насуває подвійні рефлексії. Одні, що наша молодь готова до найбільших жертв аж до віддачі життя за Україну. Це потішний факт, який нам каже мати глибоку пошану до тієї молоді. Але цей факт насуває нам і другі рефлексії: Скільки впало противників у бої?

В боях з чеським військом впало наших 70, а чеських вояків — 8. Мадярське радіо голосило, що при занятті Карпатської України згинули 74 гонведи, а 140 були ранені. Берім, що з тих 140 зраних згинули ще 30 — то дістанемо, що мадярів згнуло приблизно — 100.

Рахунок виходить страшний.

В боях з чеським військом впало 70 українців і 8 чеських вояків. В боях з мадярами впало 1000 до 1500 українців і 100 мадярів. З того зіставлення виходить, що майже десять або й п'ятнадцять наших ішло за одного супротивника!

Боже! Освіти наш розум! Дай нам не тільки динамізм, але й фахове знання й велике відповідальності почуття! А всім нашим ворогам — дай команди, які ми мали в Хусті!

Тоді, Боже, ми напевно закріпостимо всіх наших ворогів!

Амінь.

24. Евакуація.

Частина українців виїхала враз з чеським військом і чеськими урядовцями через Тячево до Румунії, в день приходу мадярського війська. Цих було коло 300 душ, між ними був і пан прем'єр. Ця частина подорожувала майже місяць, заки добилася до Словаччини, Німеччини й до Протекторату Чехи й Морава.

Із Сваляви вийшло 156 учнів і 6 професорів, ішли пішки до Перечина й від Перечина до Снини, а звідти потягом до Камяниці, автантами до Пряшева і знов залізницею до Братислави.

Частина виїхала разом з чеським урядництвом залізницею на Сянки, або Лавочне, чи Ясиння до Галичини, а відси через Львів, Краків, Богумін до Чех. Найбільша частина української еміграції таки не могла виїхати.

Нова влада зачала арештування. Українців ув'язнювали мадари найбільш за приналежність до Січі, або до Української Національної Ради, або за те, що вони загалом українці. Чехи склали по приході малярів Евакуаційну Комісію при Німецькому Консуляті в Хусті й ми оснували Українську Евакуаційну Комісію при Німецькому Консуляті а член Укр. Евак. Комісії, радник Володимир Устіянович, іменованний теж повновласником Німецького Консуляту, переговорював з малярською військовою командою в ділі заарештованих і за що можна арештувати? Разом із генералом Новаковічем в Ужгороді договорився, що Січ була легальна організація Карпатської України, отже за саму приналежність до Січі нікого не повинно малярське військо ув'язнювати, ані тримати у в'язниці, хіба, що зловили кого із зброєю в руках. На основі цих установлених норм звільнила малярська жандармерія частину українців із тюрми але... ув'язнила нових...

Мадари стали на тому, що країну треба вичистити від „українсько-чеського сміття“... і вже на другий, чи третій день по заняттю краю звільнила Мадярська Народня Рада в Хусті всіх суддів українців і чехів із служби. Дня 24 березня видав знов Шкільний Отділ Гражданського Правління Карпатской Руси обіжник, в якому сказано, що не можуть бути прийняті до служби в шкільництві українські емігранти, що прийшли сюди по 28. X. 1918 року, ані їх потомки. Прийняті можуть бути тільки русські, які боролися проти комуністів. Рівночасно видано обіжник, яким влада дозволяла в школі говорити тільки по-малярськи, або „карпаторусски,“ а виразно забороняла директорам і вчителям говорити в часі науки або з дітьми та їх батьками по-українськи або чеськи. Із служби усунули не тільки всіх українців-емігрантів, але й місцевих українців, які були національно свідомі й брали участь в українському національному житті. Із служби звільнили теж і тих місцевих русских, які в часі Карпатської України працювали з українцями та які були склали заяву — тоді такі часті! — що вони прозріли й вже стають українцями.

Всіх тих, які дістали були чеськословацьке громадянство й були приналежні до одної з громад на території Карпатської України, уважали малярські військові власті за чужинців, за громадян чеськословацьких і викидали нас.

Ми урядували в Евакуаційній Комісії серед дуже тяжких обставин, раз, що до нас приходили різні малярські провокатори, які нам пропонували для прикладу, що вони можуть переховати нам 200 січовиків, які укриваються, хай тільки подамо, де вони скриваються. То знов уже першого дня вивели з нашого бюро генерала В. Петрова і ув'язнили. Ми зладили перший транспорт, як перед самим від'їздом поарештувала малярська влада частину тих, що мали від'їхати. Це повторювалося опісля при кожному транспорті. До нашого бюро прибігали жінки з плачем,

криком, що їх чоловіків ув'язнено, при чому падали на мадярів відповідні вислови, в бюрі були мадярські шпигуни, й ми мусіли кричати на цих жінок, що ми тільки евакуаційне бюро, не займаємося політикою й — випрошували з бюра розжалібнених жінок і провокаторів з ними. Одної суботи ув'язнили й мене. Найбільша моя провина була — і провина нас всіх — що я українець. Але в мене знайшли ще й другу. Мадярська поліція й жандармерія дістала з Будапешту інструкції про український національний рух і про наші змагання відбудови Української держави. Коли такі інструкції прочитав мало інтелігентний поліційний агент, що досі не мав поняття про життя й змагання українців, то в його голові повстав опісля хаос, а коли до того хаосу ще долучилася монгольська злоба й злість, то нам всім доводилося таки добре терпіти. Мене спитався такий мадярський знавець від українських справ:

— Котрі були найславніші українські генерали?

Я вичислив кілька імен, але він до мене зачав кричати:

— Найславнішим українським генералом був Коновальський, а ви вдаєте, що цього не знаєте. О, перед нами ви нічого не скриєте! Думаєте, що ми не знаємо, де є Київ, Харків, Одеса!

Я замітив, що жадного українського генерала Коновальського не було, він мабуть на думці має полковника Коновальця.

— Жаден Коновалець, а генерал Коновальський! Ми це ліпше знаємо і ви не думайте, що вам вдасться нас обдурити. Хто його вбив, того генерала Коновальського?

— Цього ніхто не знає.

— Ніхто не знає? А ми це знаємо! Нас ви не обманете. Це ви там були, це ви його вбили!

— Я? Але ж це до сьогодні не вияснено, хто вбив полковника Коновальця в Роттердамі. А я як живу, не був ще в Роттердамі.

— Ми це ліпше знаємо і ви нас не обдурите! — і я вже сидів замкнений у малій вузенькій келії хустського суду. (В одній з келій сиділа вже моя донька другий тиждень) І напевно, що був би я опинився в концентраційному таборі, та моє щастя було, що я був головою Української Евакуаційної Комісії і на інтервенцію радника Устіяновича в імені Німецького Консуляту мене перевезли ще того самого дня на переслух до табору в Кривій, але тут і не переслухували, а випустили в ночі домів.

Про вбивство генерала Коновальського мене вже ніхто не питався.

По приході мадярів з'явилися в місті великі афіші, які заповідали надання „Карпатської Русі“ автономії. Деклярацію підписав полковник Ботке і голова Русской Н. Ради — др. Юлій Марина, професор теології в Ужгороді. Вони обидва проголошували, що братній мадярський нарід прийшов визволити братній руський нарід (в мадярському тексті було: рутген-не орос) з чесько-українського ярма, а далі було, що Карпатська Русь дістане тепер автономію. Я живо пригадав собі великі афіші з 1919 року на мурах домів Карпатської України,

підписані французьким генералом Еноком, які теж заповідали, що ця країна дістане від ЧСР автономію. Тоді було бодай подано, на яких областях управи і в якому обсягу буде надана автономія, — нині про це афіші мовчали. Характеристичне було й те, що декларацію підписував др. Марина, — а не ті, що за весь час існування ЧСР боролися за автономію та за негайне скликання сойму, цебто др. С. Фенцик і А. Бродій. Ми догадувалися, що ці два за ЧСР забагацько обіцяли населенню, чого Мадярщина й не думала сповняти, прикладом, щоб урядовці були виключно місцеві русини й т. п. і тому вони тепер ще-зали. Про яку автономію думали мадяри, виразно вказувало їх викидання з урядів вже не тільки бувших українських емігрантів, але і всіх місцевих українців, які брали участь в прилюдному житті.

В Хусті в гімназії звільнили всіх професорів українців-емігрантів, і чехів, а теж і місцевих українців і в гімназії не було кому вчити. Біду побачили місцеві кацапи, які досі поборювали українців й тепер вони кинулися з просьбами до мадярських властей, щоб і українських емігрантів влада затримала в службі. В Будапешті побивалися за цією справою др. Брящайко Юлій і др. Долинай, але не на це займали мадяри цю країну, щоб лишати шкільництво в українських, чи „руських“ руках, вони мали й багацько своїх учителів та професорів без заняття. Урядові мадярські часописи з Будапешту писали, що країна дістане автономію, але вперед треба усунути всіх учителів і професорів, яких настановили чехи і які виховали молодь у ворожому до Мадярщини дусі. На їх місце треба спровадити учителів і професорів виключно мадярів, які й не вміють мови місцевого населення, вони то навчаються від молоді мови місцевого населення, але й молодь вавчиться від них державної мови. Так зачиналася автономія.

В Білках ув'язнено всіх професорів українців враз з директором Корнилом Заклинським. Із Севлюша з учительської семінарії і із гімназії в Рахові і у Вел. Бичкові — майже всі професори виемігрували, в одній Сваляві професорський збір був у більшості мадярсько-кацапський і лишився. Знов професорський збір гімназії в Перечині був у відносно щасливому положенні, там був людяний комендант і професори виїхали, не бачивши арештів...

Гімназії переіменовано на мадярські з „карпаторускими“ паралельками. Дітей емігрантів викинули. Але і в цих паралельках заведено деякі предмети по-мадярськи, шкільну оплату піднесено на 200 пенгів у рік, суму, якої робітник чи селянин не в силі заплатити, і тим самим селянським дітям замкнено вступ до школи. Програма мадярської влади була коротка, але ясна: — простаків не пустити в школу. Тут треба для зрозуміння додати, що Мадярщина — це країна графів, маїнатів та власників великих земельних посіlostей — нарід бідний, без землі. Аристократизм мадярської панівної верстви перейшов і на місцеву інтелігенцію і я спостерігав часто серед місцевих професорів-українців і в часі існування ЧСР велику нехоть до селянських дітей у школі. Часто доводилося мені чути серед них домагання, щоб був заведений нумерус клявзус для селянських дітей, щоб діти простаків не приходили до школи та „нашим“ дітям не забирали місць. Внаслідок

такого світогляду професори легко клясифікували всяких туманів, оскільки вони походили з інтелігентних домів, а на селянських дітях часто поповнювали злочин. Але за демократичної ЧСР не могла місцева українська інтелігенція ввести своїх аристократичних ідей у життя, тепер привітала радо шкільну політику малярської влади.

Редуковано теж народне шкільництво, задумано вернути до передвоєнного часу, щоб самі села утримували собі народне церковне шкільництво під доглядом духовенства, яке — як відомо — було змалярщине і частину якого й двадцять літ життя в ЧСР не відмалярщило. В народніх школах завели три години науки малярської мови день-у-день. Загалом серед малярів викликувало велике здивування, що ЧСР наплодила так багацько народніх, горожанських та середніх шкіл...

Одного дня оголошено великими афішами, щоб усі школи й ... приватні люди принесли до магістрату всі українські книжки, — їх мали спалити. Український поет Зореслав, у довгій монашій рясі, прочитав цю оголоску, не втерпів, підскочив і зірвав її, щоб інші не читали. І на пам'ятку ганьби.

В часі Великодня в Хусті мало радості: тут сина взяли до тюрми, там донька сидить, чи брат, чи хоч чужий, та свій. Там вбили брата, сина, чоловіка. Увечері виходимо на місто, ідемо бічними вуличками, понад канал, попри недавнє Міністерство Культу, Шкіл і Народньої Освіти. Дивлюся у вікна, де ще недавно ми всі урядували — сьогодні сидять там інтерновані українці, а на актах спить малярський вояк, що їх із крісом стереже. Саме коли переходимо попри Міністерство, виводять з нього ув'язнених, та ще як виводять! В генерала Петрова на руці грубий ланц, який вживають на худобу, тим ланцом прикований до другого. Їх вивели парами й повели в напрямку до міста. А ми за ними: хочемо знати, куди їх повели.

На розі юрба святочної публіки. Ведуть закованих, а тоді хтось зпосеред тієї публіки зачав викрикувати по-малярськи проти українців. До нього підійшла якась міщанка і з розгоном вдарила в лице. І раз і два.

Дня 31 квітня 1939 виїхали ми з Хусту. По шости тижнях життя під малярами. Співробітники Української Евакуаційної Комісії, радник Володимир Устіянович, радник Іван Комаринський і нотар Білик Ілько виїхали вже скоріш, тепер виїздили ми останні з тієї комісії: др. Малик Евген, директор Андрій Алиськевич і я.

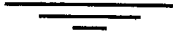
Сонце заходило, коли ми востаннє дивилися на недавню столицю Карпатської України. Настрій виселених українців, які їхали разом з нами, був різний. Ми всі їхали на нову еміграцію, в невідоме. Дехто був зажурений майбутністю, тому оповів я про те, як я вже сьомий раз банкрутував із панамі, яким служив. Шість разів я дав собі раду своєю головою, отже вірю, що й тепер за сьомим разом не пропаду, а виплину. Це успокоювало декого й він сам зачинав вірити в свої сили.

— А що буде з Карпатською Україною?

... Мені пригадувалося слово, сказане при відкритті сойму... Хай цей ворог знає, що ми вже не ті самі, що були колись, перед війною. Ми сталися свідомі українці і ми закоштували великого божого дару — волі... Ворог може своїми скорострілами й гарматами зайняти наші землі — та наших душ він не займе. Ми сталися українцями й ними вже лишимося!

... Правда, українцям за Карпатами і всім нам, українцям, доведеться пережити ще не одну тяжку хвилину, але Хінці вироблювали колись найліпші бритви з уживаних кінських підків, бо ці, биті до каміння, — твердли.

Наш потяг мчався. Декого віз він на першу еміграцію, декого на другу, декого на третю, а декого вже на четверту, п'яту — в безперервній боротьбі за право українського народу на самостійне державне життя.

ВАЖНІШІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
20	18	здолу	1923
37	12	"	1922
		підполковники	старшини, мабуть підполковники.
37	1	"	в боротьбі
56	20	згори	в боротьбі
		в боях	в боях